

Podium voor Bio-ethiek

Thema: Duurzaamheid

Allemaal in hetzelfde schip? Over redenen voor duurzaam gedrag
Jos Philips en Marcus Düwell

Duurzaamheid en andere waarden
Bas van der Linden

Op weg naar een organisatie-ecologie voor duurzaamheid
Jan Jonker

Burgerwerking noodzakelijk voor duurzame samenleving
Pascal Zoetbrood

Duurzaamheid en bio-economie
Lotte Asveld

Het klimaat verandert. Moet ik ook veranderen?
Anders Schinkel

Duurzaam Personeelsbeleid
Beatrice van der Heijden

Menselijke gezondheid en het welzijn van dieren en de natuur
Karin Jongasma en Alies Struijs

Column: Observaties over duurzaamheid
Monique Janssens

Promovendi-column: Tussen genetische alwetendheid en een open toekomst
Gabrielle M. Christenhusz

Colofon

De NVBe streeft naar (1) stimulering van de bio-ethiek (humane, dier- en natuurethiek) in relevante sectoren, (2) contacten tussen vertegenwoordigers uit verschillende vakgebieden, instellingen en organisaties die betrokken zijn bij bio-ethische kwesties, (3) erkenning van de waarden van een open discussie over bio-ethische problemen in wetenschap en samenleving, (4) presentatie van discussies in de bio-ethiek in Nederland.

Het Podium voor Bio-ethiek (voorheen de Nieuwsbrief) van de vereniging draagt bij aan deze doelen door publicatie van bio-ethisch nieuws (van binnen en buiten de vereniging) en bondige, voor een breed publiek toegankelijke, interdisciplinaire bijdragen over bio-ethische kwesties.

Het Podium voor Bio-ethiek verschijnt vier keer per jaar en wordt toegezonden aan leden van de NVBe. Het Podium voor Bio-ethiek, mededelingen uit de Vereniging en bio-ethische informatie verschijnen ook op www.nvbe.nl

Redactieadres

Secretariaat NVBe (mw. Annemieke Brouwers)
t.a.v. Nieuwsbrief-redactie
Postbus 196
9700 AD Groningen
e-mail: nvbe@med.umcg.nl

Redactie

Drs. Carla Bal, drs. Dorine Bauduin, dr. Marianne Boenink,
drs. André Krom, dr. Heleen van Luijn,
dr. Niels Nijsingh, dr. Lieke van der Scheer, dr. Frans Stafleu,
drs. Boukje van der Zee.

Opmaak

drs. Ger Palmboom.

Instructie voor bijdragen

Bijdragen in overeenstemming met de doelstelling van Het Podium voor Bio-ethiek zijn van harte welkom. Voor suggesties en vragen kunt u zich wenden tot de redactie via het e-mailadres. Artikelen bij voorkeur rond de 1500 woorden, boekbesprekingen en verslagen van congressen, conferenties, etc. maximaal 500 woorden.

Bij voorkeur geen uitgebreide literatuurverwijzingen. Bijdragen kunt u per e-mail sturen naar het redactieadres.

De redactie behoudt zich het recht voor bijdragen te weigeren of in te korten.

Bestuur NVBe

dr. Henk van den Belt, dr. Heleen van Luijn (penningmeester),
dr. Lieke van der Scheer, drs. Margreet Stolper,
dr. Donald van Tol, prof. dr. Dick Willems (voorzitter)

WWW.NVBE.NL

Lid worden?

Iedereen die op een of andere manier (op academisch niveau) betrokken is bij de levenswetenschappen en de ethische reflectie daarop, kan lid worden van de Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek (NVBe).

Neem contact op met het secretariaat:

Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek
mw. Annemieke Brouwers
(bereikbaar op dinsdag, donderdag en vrijdag)
p/a Rijksuniversiteit Groningen
GWZ - Metamedica
Postbus 196
9700 AD Groningen
Tel: 050 3637818
E-mail: nvbe@med.umcg.nl.

Inhoudsopgave

Thema: Duurzaamheid

Redactioneel	2
<i>Carla Bal en Niels Nijssingh, themaredactie</i>	
Allemaal in hetzelfde schip?	4
Over redenen voor duurzaam gedrag	
<i>Jos Philips en Marcus Düwell</i>	
Duurzaamheid en andere waarden	6
<i>Bas van der Linden</i>	
Op weg naar een organisatie-ecologie voor duurzaamheid	8
<i>Jan Jonker</i>	
Burgerwerking noodzakelijk voor duurzame samenleving	11
<i>Pascal Zoetbrood</i>	
Duurzaamheid en bio-economie	13
<i>Lotte Asveld</i>	
Het klimaat verandert. Moet ik ook veranderen?	16
<i>Anders Schinkel</i>	
Duurzaam Personeelsbeleid	18
<i>Beatrice van der Heijden</i>	
Menselijke gezondheid en het welzijn van dieren en de natuur	21
<i>Karin Jongasma en Alies Struijs</i>	
Column: Observaties over duurzaamheid	24
<i>Monique Janssens</i>	

Uit de Vereniging

3	Oproepen
25	Winnaars van de NVBe-prijs 2012

Promovendi-column:

27	Tussen genetische alwetendheid en een open toekomst
<i>Gabrielle M. Christenhusz</i>	

Algemeen

28	CEG: Wensen en grenzen in de geneeskunde
29	Berichten van het Rathenau Instituut

Themanummer: Duurzaamheid

Vanaf heden gaat het tijdschrift dat u voorheen kende als de NVBe-Nieuwsbrief, door onder een nieuwe naam: Podium voor Bio-Ethiek. We hebben daartoe besloten omdat "Nieuwsbrief" teveel suggereert dat er vooral nieuwtjes over de Vereniging in te vinden zouden zijn en dat doet te weinig recht aan de vaak uitstekende artikelen die er in verschijnen. Met dit blad verschaffen we een podium voor discussies binnen de bio-ethiek, laten we het dan ook maar zo noemen.

Het is misschien wel een mooie samenloop dat dit nummer duurzaamheid als thema heeft. Duurzaamheid staat voor bestendigheid en lijkt daarom op het eerste gezicht voornamelijk een conservatieve kracht. Maar als er iets is dat de bijdragen van dit themanummer verbindt is het wel de vaststelling dat duurzaamheid veel meer is dan alleen bestendigheid. Duurzaamheid gaat niet alleen over behouden wat er is, maar ook en misschien wel veel meer over het bevorderen van bepaalde waarden en de continuïteit van relaties. Zo bekeken wordt de duurzaamheid van het tijdschrift wellicht bevorderd door haar naam te 'discontinueren'.

Wat is dan duurzaamheid? Een definitie wordt in het openingsartikel gegeven door Philips en Düwell: "Gedrag is duurzaam indien het er adequaat aan bijdraagt dat de natuurlijke leefomgeving, het klimaat, ecosystemen enzovoort in een minimaal acceptabele conditie geraken of blijven." Philips en Düwell onderzoeken de verplichtingen die voortvloeien uit deze karakterisering van duurzaamheid. De door hen gegeven definitie stelt ze in staat een normatieve toets te hanteren en te concluderen dat de duurzaamheidsdrempel hoogstwaarschijnlijk niet wordt gehaald. Dit betekent dat we zwaarwegende verplichtingen hebben tot duurzaam gedrag. Bovendien mogen deze morele vereisten niet uitgespeeld worden tegen andere zwaarwegende verplichtingen.

Bas van der Linden onderzoekt in zijn artikel "Duurzaamheid en andere waarden" wat voor soort waarde duurzaamheid eigenlijk is. Is het een zuiver descriptief begrip? Nee, het is ook evaluatief. Verwijst het naar een intrinsieke waarde? Nee, het verwijst naar een extrinsieke waarde. Eigenlijk noemen we iets alleen maar duurzaam, als datgene al vanwege een an-

dere waarde wenselijk is. En staat voor eeuwig absoluut vast hoe waarden te ordenen zijn in een schema, in een hiërarchie? Nee, niet alleen is de waarde van het één afhankelijk van de waarde van vele andere zaken, ook kan onze waardering van iets veranderen doordat we iets anders minder of meer gaan waarderen. Relatieveert dat dan niet het belang van duurzaamheid? Nee, door iets duurzaam te noemen signaleren we dat er iets waardevols in het spel is, zo waardevol dat het lang mee moet gaan.

Jan Jonker geeft in zijn tekst "Op weg naar een organisatie-ecologie voor duurzaamheid" de richting aan waarin we het organiseren van duurzaamheid moeten zoeken. Voorafgaand daaraan articuleert hij de kern van de noodzaak van duurzaamheid: we putten onze bodem uit en de sociale en ecologische kosten daarvan wegen we niet mee. Daarom moet ons economische model op de schop en dienen we op zoek te gaan naar een gemeenschappelijkheid waarin ook andere waarden leidend zijn. Organisatiekunde moet samenwerkingskunde worden. We gaan niet samenwerken omdat we gestuurd worden vanuit een machtscentrum met vaste structuren, maar omdat we een ambitie delen, onze onderlinge diversiteit als meerstemmigheid waarderen en vertrouwen hebben in onszelf en in elkaar. We hebben er nog geen concepten voor en weten nog niet hoe we er leiding aan moeten geven, daarom zijn we pas slechts op weg naar een "organisatie-ecologie voor duurzaamheid".

Voortbordurend op het thema van organisatie-structuren, onderzoekt Pascal Zoetbrood de mogelijkheden voor burgerinitiatieven als derde kracht naast overheid en marktwerking in het verwezenlijken van een duurzame samenleving. Burgerinitiatieven geven burgers invloed op hun omgeving in handen en bieden zodoende een tegenwicht voor technocratische benaderingen van duurzaamheid. Echte verandering, aldus Zoetbrood, komt vanuit een intrinsieke motivatie. Vanuit de overheid vraagt dit het lef om burgerinitiatieven te faciliteren en burgers medeverantwoordelijk te maken, zonder te 'overmanagen'.

Ook Lotte Asveld benadrukt dat het belangrijk is verder te kijken dan technologische efficiëntie. "Duurzaamheid is namelijk meer dan een technologische puzzel, het is ook een manier van in de wereld staan." Asveld bespreekt de mogelijkheid van een bio-economie, waar het gebruik van fossiele grondstoffen vervangen is door plantaardig en soms dierlijk materiaal.

De schijnbaar evidente voordelen die dat biedt, namelijk onuitputtelijkheid en CO₂-neutraliteit, blijken bij nader inzien niet zo evident. Duurzaam gebruik van biomassa spreekt niet vanzelf. Asveld beargumenteert dat de instrumenten zoals efficiëntie, technologische vernieuwing en certificering op gespannen voet kunnen staan met duurzaamheid.

Anders Schinkel bekijkt de vragen rond duurzaamheid vanuit het perspectief van het individu: “het klimaat verandert, moet ik ook veranderen?” Oftewel, in hoeverre bestaat er een morele plicht voor het individu om klimaatverandering tegen te gaan? Hij bespreekt Sinott-Armstrong’s argument dat er niet zulke verplichtingen bestaan. Volgens Sinott-Armstrong is de individuele bijdrage aan klimaatverandering te verwaarlozen en kan je een individu daarom hiervoor niet voor verantwoordelijk houden. Schinkel weerspreekt dit argument en laat zien welke morele overwegingen een rol spelen op het niveau van het individu. Schinkel besluit met er op te wijzen dat verplichtingen alleen niet afdoende zijn: ook het ideaal van duurzaamheid zou een rol moeten en kunnen spelen in ons handelen.

Als we spreken over duurzaamheid gaat het vaker over onze zorg voor het milieu dan over onze zorg voor mensen. Beatrice Van der Heijden belicht in haar bijdrage wél duurzaamheid in de zorg voor mensen en dan voor mensen als werknemers in arbeidsorganisaties. De verwaarlozing van mensen door organisaties begint al als zij de leeftijd van 40 jaar bereikt hebben. Tegelijkertijd verwachten we dat zij dan nog 25, binnenkort 27 jaar, fris en vrolijk presteren. Dat er attitudeveranderingen nodig zijn is duidelijk. Niet alleen werkgevers en leidinggevendenden, maar ook werknemers zelf en hun familieleden dienen zich te bezinnen op de betekenis die leeftijd, loopbaan en loopbaansucces voor hen heeft. Ook na zo’n bezinning zullen attitudes en belastbaarheid van werknemers zo zeer onderling verschillen dat we een niet-normatief raamwerk moeten hanteren.

Menselijke gezondheid en duurzaamheid met betrekking tot dieren en natuur kunnen in conflict komen. Karin Jongasma en Alies Struijs bespreken dit conflict. Ze beargumenteren dat de gezondheidsbelangen van mensen en de veerkracht van de aarde dermate verbonden zijn dat de bescherming van natuur, biodiversiteit en dieren ook een volksgezondheidsbelang is. Een uitsluitend antropocentrisch afwegingskader volstaat daarom niet. Jongasma en Struijs pleiten

voor een ander afwegingskader waarbinnen plek is voor de waarde van dieren en natuur.

Ook in dit Podium voor Bio-ethiek, de bekendmaking van de winnaars van de NVBe-prijs: “Ethiek in de zorgsector” en “Waardenweb” en het integrale juryrapport.

Tot slot vindt u in dit nummer een gastcolumn van Monique Janssens en de vaste rubrieken: de promovendi-column, ditmaal geschreven door Gabriëlle Christenhusz, en mededelingen van het CEG en het Rathenau Instituut.

Kortom een waaier aan verschillende perspectieven op duurzaamheid en de waarden, idealen en morele overwegingen die daarmee samenhangen. We wensen u veel –duurzaam– leesgenot toe!

Carla Bal en Niels Nijssingh, themaredactie

Uit de Vereniging

Oproep webmaster

De Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek zoekt iemand om de website van de NVBe bij te houden. Het gaat om het plaatsen van het Podium voor Bio-ethiek en van aankondigingen en verslagen van activiteiten van de NVBe. Als je een klein beetje handig bent met computers, kost het niet veel tijd.

Je werkt samen met de bestuurs- en de redactieleden en met de secretaresse van de NVBe. De te plaatsen inhoud komen uit Bestuur en Redactie. Ideeën om het gebruik van de website te verbeteren zijn van harte welkom.

Voel je hiervoor, neem dan svp contact op met Lieke van der Scheer, Lieke.vanderScheer@utwente.nl

Is uw email adres bij ons bekend?

Willen alle leden van de NVBe hun e-mailadres willen doorgeven aan Annemieke Brouwers, m.a.j.brouwers@umcg.nl? Zij kan u dan bereiken voor het doorgeven van informatie vanuit de NVBe. De adressen worden niet beschikbaar gesteld aan derden.

Thema: Duurzaamheid

Allemaal in hetzelfde schip?

Over redenen voor duurzaam gedrag

Jos Philips en Marcus Düwell

Er zijn veel mogelijke obstakels voor een duurzame politiek. Deels zijn die institutioneel en motivationeel; voor een ander deel zijn ze nog fundamenteeler en betreffen de redenen die we hebben voor duurzaam gedrag. Wij onderzoeken deze obstakels samen met vele anderen in een het Europese onderzoeksnetwerk 'Rights to a Green Future', dat recent van start is gegaan. Dit netwerk onderzoekt onder andere hoe (en of) het mensenrechten-discours om kan gaan met duurzaamheid, en ook wordt het voorzorgsprincipe uitgebreid bekeken. In dit korte artikel willen wij verkennen welke redenen we in het algemeen zoal voor duurzaam gedrag kunnen hebben. Je hoort vaak dat duurzaam gedrag in ons eigen belang is. 'We zitten allemaal in hetzelfde schip; als het zinkt, gaan we allemaal onder.' Wij zullen echter betogen dat duurzaam gedrag niet zonder meer in ons eigen belang is. Wel zijn er vaak sterke morele redenen voor, zeker in de huidige situatie met afnemende biodiversiteit, vervuiling van lucht en water en klimaatverandering.

Duurzaamheid

Duurzaamheid kent vele omschrijvingen en iedereen wil deze graag voor zich claimen. Daarom moet helder zijn wat wij ermee bedoelen. Een goede omschrijving sluit in ieder geval enigszins aan bij het dagelijks spraakgebruik en is niet nietszeggend. Ons voorstel is dat gedrag duurzaam is indien het er adequaat aan bijdraagt dat de natuurlijke leefomgeving, het klimaat, ecosystemen enzovoort in een minimaal acceptabele conditie geraken of blijven. Deze omschrijving sluit goed aan bij de literatuur, maar laat wel meer open waarom men zich duurzaam zou gedragen dan onder andere het beroemde Brundtland-rapport doet. Dat

rapport begrijpt 'duurzame ontwikkeling' als 'development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs...' (p. 43). We bekijken nu de vraag waarom we ons duurzaam zouden gedragen.

Eigenbelang

Eén mogelijke reden om me duurzaam te gedragen is dat dat in mijn eigen zwaarwegend belang is. Bijvoorbeeld dat het me helpt om de vrijheden en hulpbronnen te verkrijgen of behouden die nodig zijn voor een minimaal bloeiend leven. Schoon water, minimaal goed voedsel en schone lucht zijn daarvoor onontbeerlijk. Natuurlijk vergen dergelijke zaken doorgaans collectieve actie. Maar het kan in mijn eigen belang zijn om daar mijn deel in te doen – bijvoorbeeld omdat anderen mij anders als free rider uitsluiten, of omdat ik anders de kans vergroot dat het betreffende goed niet tot stand komt.

Toch zijn deze voorwaarden vaak niet vervuld.¹ Als ik niet (adequaat) bijdraag, zal ik het goed –bijvoorbeeld schoon water– vaak toch verkrijgen.² Verder gaat het bij duurzaamheid nader beschouwd niet om een 'gewoon' collectieve actie-probleem (vgl. Gardiner 2011). Het kan zelfs zijn dat iedereen die nu en in de onmiddellijke toekomst leeft niet adequaat bijdraagt, maar toch een leefmilieu verkrijgt dat minimaal op orde is – en dat toekomstige generaties pas de prijs betalen. 'We're all in the same boat' geldt dus niet, als 'we' duidt op alle generaties. Het is duidelijk dat veel westerse burgers, zolang ze binnen de wet blijven en dergelijke, het in milieu-opzicht vrij bont kunnen maken (vlieg-reizen, wegwerpartikelen, enorme huizen enzovoort), zonder dat dat ten koste gaat van hun eigen dringende belangen en behoeften.

Morele redenen voor duurzaamheid

In veel gevallen waar er geen eigenbelang-redenen voor duurzaam gedrag zijn, zijn er wel morele redenen. Die kunnen te maken hebben met *fairness* (als ik van een collectief goed wil genieten, is het billijk dat ik er op bepaalde manieren aan bijdraag), of met redenen die verplichtingen betreffen tegenover de armen van nu, of tegenover toekomstige generaties. Daarbij moet wel gezegd worden dat een goed verhaal nodig zou zijn (wat we helaas binnen dit bestek niet kunnen geven) waarom we überhaupt plichten tegenover toekomstige generaties zouden hebben. Concreet zou

ik bijvoorbeeld verplicht kunnen zijn tot bepaalde gedragingen (zoals energiebesparing) of tot opzetten of onderhouden van bepaalde collectieve actie.

Maar is duurzaam gedrag ook een uiteindelijke morele verplichting, dat wil zeggen is dergelijk gedrag nog steeds moreel verplicht nadat alle andere morele verplichtingen in beeld zijn gekomen? Hier zijn onder andere belangrijk: (1) de zwaarwegendheid van duurzaamheidsverplichtingen en (2) de vraag of andere verplichtingen ermee strijden (voor andere acties pleiten) of harmoniëren (voor dezelfde acties pleiten).

Beide punten zijn onder meer³ afhankelijk van hoe belangrijk duurzaamheid – een minimaal acceptabele toestand van ecosystemen enzovoort – als waarde is. Nu lijkt het bereiken van een duurzame toestand, in een plausibele specificatie, zowel moreel zwaarwegend als in harmonie met andere moreel zwaarwegende zaken. Want een milieu dat op orde is (wat betreft lucht, water, voedsel, enzovoort) is tot op zekere hoogte onontbeerlijk voor al het overige – voor alle redelijke projecten, levensplannen, ambities, relaties enzovoort die iemand kan hebben, en ook voor het veiligstellen van alle hulpbronnen, vrijheden, en rechten; zelfs voor het overleven zelf. Een schoon leefmilieu lijkt dus, tot een bepaalde drempelwaarde, zowel moreel zeer belangrijk als doorgaans in harmonie met al het andere dat moreel belangrijk is. Bovendien, veronderstel dat ook de claims van de mondiale armen en van toekomstige generaties moreel zwaar wegen (wat plausibel lijkt maar hier niet beargumenteerd kan worden). Dan is een minimaal adequaat milieu waarschijnlijk heel lang moreel zwaarwegend en in harmonie met andere morele claims: namelijk minstens tot het punt dat zo'n minimaal adequaat milieu ook voor de mondiale armen en voor toekomstige generaties is veiliggesteld (met inachtneming van belangrijke risico's en onzekerheden).

Echter, stel dat zorgen voor een minimaal adequaat leefmilieu voor toekomstige generaties ten koste zou gaan van ontwikkeling voor de armen nu. Wat weegt dan moreel zwaarder? Ten eerste: het is niet uitgesloten - maar evenmin zeker - dat toekomstige generaties hier het onderspit delven. Maar ten tweede: wiens belangen hier ook zwaarder wegen, de keuze is tussen twee kwaden, omdat aan beide kanten zwaarwegende belangen spelen. Tenslotte en vooral: in verreweg de meeste empirische situaties is dit alternatief vals. Omdat aan beide kanten zwaarwegende belangen liggen, moeten die meestal beide worden

veiliggesteld, ten koste van andere, minder zwaarwegende goederen.

Wat, vervolgens, als het leefmilieu eenmaal minimaal op orde is, ook voor de armen en voor toekomstige generaties? Dan is het niet meer waar dat een nog beter leefmilieu een voorwaarde is voor al het overige. Het morele belang ervan is daarom veel minder duidelijk,⁴ en bovendien kan verdere milieuzorg dan gemakkelijker strijdig worden met andere morele bekommernissen. Verbetering van onderwijs of gezondheidszorg zouden bijvoorbeeld zwaarder kunnen wegen.

De huidige situatie

Moet milieuzorg een grote morele prioriteit hebben in de situaties waarin Westerse burgers zich momenteel doorgaans bevinden? Belangrijk is of we ons daar onder of boven de duurzaamheidsdrempel bevinden. Daarover kunnen we echter kort zijn. Problemen zoals klimaatverandering, verlies van biodiversiteit en degradatie van land en water dat onontbeerlijk is voor voedselproductie, laten er weinig twijfel over bestaan: met de huidige toestand van het milieu zijn zeker de fundamentele belangen van de armen en van toekomstige generaties niet zonder meer veiliggesteld.⁵ (En de belangen van deze twee groepen mogen hier niet tegen elkaar worden uitgespeeld!)

Ten slotte

Kortom: verplichtingen tot duurzaam gedrag – om het leefmilieu in een minimaal goede staat te brengen of houden – zullen vaak moreel doorslaggevend zijn. In de huidige omstandigheden – van vervuiling, verlies van biodiversiteit, klimaatverandering enzovoort – is belangrijk dat de duurzaamheidsdrempel hoogstwaarschijnlijk niet wordt gehaald. Dat impliceert niet dat we allemaal in hetzelfde schip zitten. Maar het betekent wél dat duurzaamheid een grote rol moet spelen in de koers van instituties en individuen.

Marcus Düwell is hoogleraar filosofische ethiek aan de Universiteit Utrecht, hoofd van het Ethiek Instituut aldaar, en voorzitter van de Nederlandse Onderzoeksschool voor Praktische Filosofie. Jos Philips is docent aan het Ethiek Instituut en Departement Wijsbegeerte van de Universiteit Utrecht. Ze zijn respectievelijk voorzitter en coördinator van het door de European Science Foundation gefinancierde onderzoeksnetwerk 'Rights to a Green Future'.

Literatuur

- Gardiner, Stephen (2011) *A Perfect Moral Storm*. Oxford: OUP.
- World Commission on Environment and Development (1987) *Our Common Future*. Oxford: OUP (Brundtland-rapport).

Noten

- ¹ Wij laten hier buiten beschouwing dat gedrag dat we om andere redenen onderschrijven, toevallig ook duurzaam kan zijn.
- ² Weliswaar zullen bepaalde institutionele omgevingen mensen ook sancties opleggen als ze niet bijdragen. In zo'n geval kan bijdragen wel in mijn belang zijn.
- ³ Dat duurzaamheid als waarde heel belangrijk is, is waarschijnlijk noodzakelijk om te verdedigen dat ik grote duurzaamheidsverplichtingen heb; maar het is niet voldoende. Het lijkt noodzakelijk, want grote plichten lijken zelfs niet initieel plausibel als er niets op het spel staat. Maar het is niet voldoende, onder andere omdat ook een goed verhaal nodig is waarom ik die plichten heb (en niet bijvoorbeeld de overheid).
- ⁴ Volgens onze definitie van duurzaamheid is een nog schoner milieu dan per definitie onnodig om duurzaamheid te bereiken.
- ⁵ Echter, dat duurzaam gedrag ethisch heel belangrijk is, betekent nog niet dat het uiteindelijk heel belangrijk is. Dat is alleen zo als morele redenen doorslaggevend zijn voor het handelen (of mogelijk ook indien er geen redenen zijn die strijden met de morele redenen). Dat zijn ze volgens ons inderdaad – hoewel het te ver voert om dat hier te verdedigen.

Thema: Duurzaamheid

Duurzaamheid en andere waarden

Bas van der Linden

Duurzaamheid speelt een belangrijke rol in ondernemingen, publieke debatten en het dagelijks leven van mensen. Maar duurzaamheid is niet de enige waarde die een rol speelt. Het gaat ook om welvaart, eerlijkheid, gezondheid, winst, veiligheid, enzovoort. Hoe moeten we omgaan met die veelheid van waarden? En wat is het belang van duurzaamheid daarbij? Een analyse van het begrip duurzaamheid laat zien dat het hier een extrinsieke waarde betreft. Wanneer men een uitspraak doet over de duurzaamheid van iets, dan zegt men ook en vooral iets over andere soorten waarden.

Duurzaamheid

In veel situaties kunnen we het betrekkelijk eenvoudig eens worden over wat duurzaam is. Een fiets is een duurzamer vervoermiddel dan een auto, een beleggingsportefeuille is duurzamer als aandelen in clusterbommen worden vermeden en *fair trade* koffie is duurzamer dan gewone koffie. Hoewel zulke voorbeelden tamelijk oncontroversieel zijn, is de vraag wat sommige dingen duurzamer maakt dan andere nog niet zo gemakkelijk te beantwoorden.¹ In een woordenboek wordt wellicht uitgelegd dat iets dat duurzaam is, lang meegaat. Maar is dat voldoende? Fietsen gaan zeker niet altijd langer mee dan auto's en koffie met een *fair trade* keurmerk gaat net zo snel op als koffie zonder. Wellicht dat een beleggingsportefeuille met aandelen in clusterbommen minder lang meegaat dan een portefeuille zonder zulke aandelen, maar ook hier is de vraag of daarmee de essentie van duurzaamheid is blootgelegd. Dat iets lang meegaat is een onbevredigende uitleg van duurzaamheid. Om tot een betere uitleg van duurzaamheid te komen, moet nader worden ingegaan op (1) dat dingen niet alleen duurzaam kunnen zijn omdat ze zelf lang meegaan, maar ook vanwege hun relatie met andere dingen die lang meegaan en (2) dat duurzaamheid niet alleen betekent dat iets lang meegaat, maar ook dat het goed is dat dit zo is. Daarna (3) kan worden vastgesteld dat duurzaamheid een extrinsieke waarde

is. Dat wil zeggen, iets dat duurzaam is, is niet waardevol omdat het lang meegaat, maar vanwege andere eigenschappen die waardevol zijn en lang meemoeten.

1. Als een fiets lang mee gaat, dan zeggen we dat hij duurzaam is. Maar als we een fiets duurzaam noemen, dan bedoelen we niet alleen dat hij lang meegaat. Een fiets is ook duurzaam omdat het gebruik ervan tot een betrekkelijk gering verbruik van fossiele brandstoffen en een relatief geringe belasting van de atmosfeer leidt zodat de voorraad fossiele brandstoffen en de atmosfeer langer meekunnen. Iets soortgelijks geldt ook voor *fair trade* koffie en voor beleggingsportefeuilles zonder aandelen in clusterbommen. Wanneer men *fair trade* koffie drinkt, draagt men eraan bij dat de handelsafspraken die zijn gemaakt met de koffieboeren nog wat langer meegaan en misschien zelfs voor meer koffieboeren kunnen gaan gelden. Als men niet belegt in clusterbommen, dan helpt men ervoor te zorgen dat wapenarsenalen zonder zulke bommen worden gehandhaafd en er misschien zelfs meer landen komen die hiertoe overgaan. Kortom, we noemen dingen niet alleen duurzaam omdat ze zelf langer meegaan, maar ook (en vaak wellicht vooral!) omdat ze verbonden zijn met andere dingen die langer meegaan.
2. Deze conclusie vormt een eerste stap om te verduidelijken wat met duurzaamheid bedoeld wordt, maar is niet voldoende. Immers, er zijn veel dingen die lang meegaan of die een relatie hebben met andere dingen die lang meegaan, maar die we toch niet duurzaam noemen. Van bijvoorbeeld nucleair afval van kerncentrales is bekend dat het erg lang meegaat, maar we noemen zulk afval niet duurzaam (althans, niet zonder knipoog). Ook degenen die vinden dat kerncentrales duurzaam zijn, bedoelen daarmee niet dat het afval lang meegaat. Er zijn kennelijk dingen die lang meegaan of die verbonden zijn met dingen die lang meegaan, die we toch niet duurzaam noemen. (Van dat soort dingen zouden we liever hebben dat ze wat minder lang meegingen...) Als we iets duurzaam noemen, dan zeggen we niet alleen dat het lang meegaat, maar bedoelen we ook dat het goed is dat het lang meegaat. Het begrip duurzaamheid heeft niet alleen een descriptieve, maar ook een evaluatieve betekenis en we kunnen het begrip alleen goed gebruiken als we met beide betekenissen bekend zijn.²
3. Om te bedenken of iets duurzaam is, moeten we niet alleen weten of het relatief lang meegaat, maar ook of het goed is dat het lang meegaat.³ In dat laatste zit

de relatie tussen duurzaamheid en andere waarden. Immers, om te bedenken of het goed is dat iets lang meegaat, moeten we weten of het waarde heeft. *Fair trade* koffie is duurzaam omdat het goed is dat eerlijke handelsafspraken langer mee gaan, een fiets is duurzaam omdat de atmosfeer nog langer meemoet om gezond te kunnen blijven leven en clusterbommen zijn niet duurzaam omdat ze de veiligheid van mensen in oorlogsgebieden disproportioneel bedreigen. Om duurzaam te zijn is lang meegaan niet genoeg. Iets moet ook waardevol zijn om duurzaam te kunnen worden genoemd. Duurzaamheid ontleent zijn waarde aan andere waarden zoals eerlijkheid, gezondheid en veiligheid en is dus een extrinsieke waarde.⁴

Duurzaamheid en andere waarden

De zaak wordt nog complexer als we in aanmerking nemen dat de waarde van dingen geen statisch gegeven is, maar afhankelijk is van de waarde van andere dingen in de situatie. Een stuwmeer kan in sommige omstandigheden wellicht een goede oplossing zijn om in de energiebehoefte te voorzien, maar is betrekkelijk waardeloos als de enige plek om het aan te leggen een dichtbevolkt gebied is. Op een zelfde manier kan *fair trade* koffie waardevol zijn als het bijdraagt aan het laten voortbestaan van eerlijke handel, maar is het slecht als de opbrengsten door de boeren worden geïnvesteerd in activiteiten die tot doel hebben de politieke vrijheden van bepaalde groepen te beperken. In een dergelijke particularistische opvatting over waarde⁵ is de waarde van iets afhankelijk van de waarde van andere dingen. De waarde van een kerncentrale neemt bijvoorbeeld af als allerlei energieconsumerende activiteiten minder waardevol worden gevonden en om eerlijke prijzen voor Afrikaanse exportproducten te realiseren moet in Europa wellicht minder waarde worden gehecht aan het beschermen van de eigen agrarische sector. Een particularistische opvatting over waarde laat niet alleen zien dat de waarde van het één afhangt van de waarde van het ander, maar betekent ook dat we door het één anders te waarderen het ander waardevoller kunnen gaan vinden.

Als waarde een dergelijk particularistisch karakter heeft en als duurzaamheid een extrinsieke waarde is, dan zijn er noodzakelijkerwijs heel wat waarden betrokken bij een uitspraak dat iets duurzaam is. Als we zeggen dat iets duurzaam is, dan bedoelen we daarmee niet alleen dat het lang meegaat of verbon-

den is met iets dat lang meegaat. We bedoelen dan ook dat het waardevol is en dat veronderstelt, zo laat een particularistische benadering van waarde zien, een opvatting over de waarde van veel andere dingen. De uitspraak dat iets duurzaam is, weerspiegelt dus – als het goed is – een brede visie over wat dingen waardevol maakt en hoe de waarde van het één de waarde van het ander beïnvloedt. Wellicht roept dit de vraag op wat dan nog het belang van duurzaamheid is. Welnu, als iets duurzaam wordt genoemd, dan wordt gesignaleerd dat er iets waardevols in het spel is en dat dit zo waardevol is voor mensen nu en in de toekomst, dat het nog lang mee moet gaan.

Bas van der Linden is werkzaam aan de Faculteit de Managementwetenschappen van de Radboud Universiteit. Op 19 juni 2012 verdedigt hij zijn proefschrift over de realisatie van waarde door ondernemingen.

Noten

- ¹ Een globale definitie van een begrip zoals duurzaamheid is relatief eenvoudig te geven, maar zo'n definitie is onvoldoende om werkelijk te begrijpen wat het begrip allemaal te zeggen heeft over dingen waarop het van toepassing is. Zie Raz, J. (2003) *The practice of value*. Oxford: Oxford University Press.
- ² Begrippen met onlosmakelijk verbonden descriptieve en evaluatieve inhouden worden ook wel "thick concepts" genoemd. Williams wordt veelal gezien als degene die deze notie heeft geïntroduceerd. Zie Williams, B. (1985) *Ethics and the limits of philosophy*. Cambridge: Cambridge University Press.
- ³ Vergelijk de definitie van duurzame ontwikkeling in het Bruntland Report (1987) *Our Common Future: World Commission on Environment and Development*. Oxford: Oxford University Press. "Sustainable development is development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs". Ook hier is te zien dat het niet alleen gaat om dingen die lang meegaan, maar dat die dingen ook goed zijn voor mensen. Het gaat om hun "needs".
- ⁴ Voor een passende bepaling van extrinsieke waarde, zie Dancy, J. (2004) *Ethics without principles*. Oxford: Oxford University Press.
- ⁵ De bekendste verdediger van een dergelijk waarde particularisme is waarschijnlijk Dancy (ibid.).

Thema: Duurzaamheid

Op weg naar een organisatie-ecologie voor duurzaamheid

Jan Jonker

Na decennia lang praten over duurzaamheid zijn we amper opgeschoten met de implementatie ervan. We draaien wat energiezuinige gloeilampen in en kijken naar 'Stop & Go' bij de aanschaf van een nieuwe auto, maar erg veel zoden zet dat allemaal niet aan de dijk. Dat gedrag sluit niet aan bij de urgentie en groei van de vraagstukken waarvoor we staan. De huidige situatie lijkt op een zichzelf in stand houdende impasse waarbij burgers en bedrijven samen in een soort 'prisoner's dilemma' zitten. Gezien de ernst van de zaak is dit zorgelijk. Duurzaamheid wordt meestal 'erbij' georganiseerd, terwijl het met stip de kern van ons organiseren zou moeten zijn. De manier waarop we organiseren en duurzaamheid met elkaar verbinden, moet anders. Dat vraagt om anders samenwerken tussen organisaties.

(1) Inleiding

Al zo'n vijftig jaar praten we met elkaar lokaal en mondiaal over het nut en de noodzaak van duurzaamheid, maar we komen niet veel verder dan een waterbesparingsplan en het indraaien van energiezuinige lampen, enigszins symbolische maatregelen. Dat is zorgelijk. We leven inmiddels in een maatschappij waarbij ver weg en dichtbij, waarbij nu en later en waarbij ik en de ander doorlopend en in alles met elkaar verbonden zijn. Is uw T-shirt zonder kinderhanden gemaakt? Worden uw oude autobanden niet gebruikt om de rivieren in een land niet zover weg te vervuilen? Welk leven heeft de koe gehad waar u zojuist een T-bone steak van heeft gekocht? Vragen, vragen en steeds meer vragen die met elkaar zo langzamerhand een lastig te ontwarren kluwen vormen. Een kluwen die steeds urgenter wordt, gezien het opraken van goedkope olie, water en nog een aantal zaken die we dachten altijd voorhanden te hebben. We moeten het anders gaan doen. Ons economische model moet

ter discussie komen te staan, want het zorgt voor ecologische degradatie, geeft aanleiding tot het in stand houden van ongelijkheid en stimuleert de erosie van het broodnodige sociale kapitaal.

De echte kern van de noodzaak tot duurzaam organiseren is gelegen op een hoger niveau. Deze kern is tweeledig. De ene is een uiterst inefficiënt – zeg maar rustig nonchalant – gebruik van grondstoffen waar steeds meer mensen een beroep op doen. De andere is dat de sociale en ecologische kosten die dat gebruik met zich meebrengt, niet meegewogen worden – ze staan niet op de balans. Kennelijk is inefficiënt gebruik en vervuilen goedkoper dan radicale efficiëntie en schoon werken.

Het besef hiervan zorgt voor een ‘denkverschuiving’ waarin we ons economische model ter discussie stellen, omdat dit model zorgt voor ecologische degradatie, aanleiding geeft tot het in stand houden van ongelijkheid en de erosie van het broodnodige sociale kapitaal. Deze denkverschuiving gaat richting een (wereld)gemeenschap waarin meer dan alleen economische waarden leidend zijn. Ik pleit ervoor de huidige impasse te doorbreken door organisaties te stimuleren duurzaam samen te organiseren, waardoor de focus verschuift van organisatiekunde naar samenwerkingskunde. Hierin blijft materie cyclisch in de productie- en waardenketens en gaan we circulair organiseren en produceren. Een heel lastige opgave.

(2) Schaarste verbindt duurzaamheid met organiseren

Duurzaamheid werd voor het eerst onderwerp van beleid in 1987 met het wereldberoemde Brundtlandrapport *Our Common Future*, gemaakt door 1200 mensen in 900 dagen. Met dit rapport kwam duurzaamheid op de politieke agenda van de VN en EU. In dat rapport staat de meest geciteerde definitie van duurzaamheid: ‘duurzame ontwikkeling is ontwikkeling die aansluit op de behoeften van het heden zonder het vermogen van toekomstige generaties om in hun eigen behoeften te voorzien, in gevaar te brengen’. Die definitie is nog steeds springlevend. Alleen zijn we inmiddels met ruim zeven miljard aardbewoners en hebben we onze manier van produceren niet radicaal daarop aangepast. Dat betekent dat we structureel bezig zijn met ‘overshoot’: meer gebruiken dan we eigenlijk hebben. We leven niet meer van de ‘natuurlijke’ rente die de

aarde ons geeft, maar zijn bezig om de hoofdsom op te eten, te verkwanselen en te vervuilen.

De kern is dat duurzaamheid bij het menselijk handelen altijd gaat om het zoeken naar evenwicht tussen het sociale en het ‘natuur’ aspect, tussen behoeftes en waarden, tussen nu en de toekomst. Maar terug naar vroeger kan niet meer. De lastige opgave is al zoekend kijken hoe we met elkaar kunnen toe werken naar een nieuwe vorm van evenwicht. Kern is de vraag hoe je als maatschappij, als politiek en als burgers met de zoektocht naar dit evenwicht, omgaat. Niet alleen door erover te praten (en daar zijn we goed in), maar om te kijken hoe je dat met elkaar in de maatschappij met inbegrip van organisaties vorm geeft.

Wie zich ook maar een beetje verdiept in wat ‘duurzaamheid’ betekent, komt al snel tot het besef dat het gaat om groeiende schaarste, die gevoed wordt door onze manier van organiseren. De goedkope bronnen zijn ‘op’; de natuurlijke bronnen die nu in beeld komen, kosten meer moeite en exponentieel meer geld om te exploiteren. Maar veel zorgelijker is het dat wat we uit de aarde omhoog halen, slechts een kort leven beschoren is. Feitelijk leven we op een grote ‘scrapyard’. Dat proces moeten we op heel korte termijn een halt toe roepen. We moeten radicaal zuinig gaan worden met grondstoffen en materialen; bronnen die we nodig hebben om te organiseren. Op die bronnen staat steeds meer druk, omdat een groeiend aantal mensen in deze wereld gebruik maakt van dezelfde eindige bronnen. Duurzaamheid is daarmee niet een onderwerp van een ‘groene’ elite, maar een thema dat overall met organisaties en het organiseren verweven is. En omdat we met elkaar leven in een maatschappij waarvan het weefwerk bestaat uit organisaties, ligt daar de kernopgave: anders organiseren. Dat ‘anders’ is zo radicaal anders dat sprake is van fundamentele veranderingen: van transities en transformaties.

(3) Radicaler aan de slag

Geen enkel zichzelf respecterend bedrijf kan het zich vandaag of morgen permitteren geen aandacht aan duurzaam ondernemen te besteden. En we zien ook dat dat besef steeds meer doordringt. Maar dat is lastig. Want je moet een tanker verbouwen, terwijl deze op zee vaart. Dat stelt de vraag hoe een organisatie ‘duurzaamheid’ organiseert en hoe je veranderingen realiseert, terwijl de winkel gewoon doordraait.

Meestal doen bedrijven dat aan de hand van het concept 'People, Planet, Profit'. Het problematische van deze drie P's is dat het dwingt te denken in gescheiden organisatorische werelden, waardoor we de verbindingen kwijt zijn geraakt. Ons organiseren heeft daardoor niets meer van doen met de natuur, met wat anderen doen, met andere bedrijven. Iets te sterk aangezet? Misschien, maar in essentie wel waar. We zijn toe aan iets nieuws, iets wat duurzaamheid niet alleen helpt agenderen, maar ook echt organiseren. Geen enkele organisatie kan dat als alleen gekeken wordt naar de aard en de omvang van de organisatie-opgave. Want die is simpel te zien als het organiseren van radicale duurzaamheid; een met meer volume, meer impact en meer snelheid. Dat gaat niet lukken met het klassieke organisatie-denken. Dat denkkader laat te weinig ruimte om anders, om out of the box te denken. Oplossingen blijven daardoor vaak oppervlakkig en 'meer van hetzelfde'.

(4) Naar een ecologie van organisaties voor duurzaamheid

Om echte duurzaamheid te ontwikkelen, zouden organisaties meer moeten gaan samenwerken. Dat is alleen mogelijk als we tot het besef komen dat we samen duurzaamheid kunnen en moeten realiseren. Dat nieuwe 'samen' vraagt om andere concepten voor samenwerken. Vraagt om innovatie binnen, maar meer nog tussen organisaties. Daarom wordt hier gepleit voor 'een ecologie van organisaties met het oog op duurzaamheid': een netwerk van samenwerkende organisaties om collectief - en ten gunste van elkaar - duurzaamheid te realiseren. Een collectief dat klassieke patronen ter discussie stelt en vaak met organiseer-alternatieven van onderop komt, tussen burgers, burgers en bedrijven, bedrijven en overheid, et cetera. Focus is samenwerken op basis van gedeelde waarden en doelen, gekoppeld aan onderling afhankelijke waarde-creatie. Niet per definitie gebaseerd op geld.

Kenmerkend voor zo'n nieuwe organisatorische ecologie is dat een duidelijk machtscentrum en een vaste structuur afwezig zijn en dat de organisatie gebaseerd is op de kracht van diversiteit en polyfonie, van meerstemmigheid. Bindend is gedeelde ambitie en vertrouwen in plaats van hiërarchie. En dat alles in een context die ruimte biedt voor het doorlopend gemeenschappelijk ontwikkelen van noodzakelijk innovatieve antwoorden op complexe vraagstukken, waar

van duurzame ontwikkeling er één is. Een voorbeeld van die nieuwe vorm van organiseren is het 'Our Common Future 2.0 Project' (zie www.ourcommonfuture.nl) waarbij ruim vierhonderd mensen in korte tijd een toekomstvisie op duurzaamheid hebben ontwikkeld rond negentien thema's. Al die tijd (ruim 32.000 uur vrijwilligerswerk) en creativiteit hebben geleid tot het inmiddels populaire boek 'Duurzaam Denken Doen', een inspiratiegids voor de toekomst (zie <http://tinyurl.com/6tmmker>).

(5) Meerwaarde creëren

Als organisaties intensief zouden samenwerken aan een gemeenschappelijk doel, creëren zij meer waarde dan ze individueel ooit zouden bereiken. Deze manier van organiseren impliceert een denkverschuiving, een transitie. Een waarvan we de consequenties in ons organisatorische denken en handelen nauwelijks nog kunnen overzien. We beginnen in de marge van onze maatschappij daar nu een klein beetje ervaring mee op te doen. Maar het staat zeker nog niet in het centrum van ons doen en laten. Feitelijk hebben wij daar geen goede organisatiekundige concepten voor en we weten ook niet hoe we daaraan leiding moeten geven. Maar willen we als maatschappij, als organisatie(s), en heel gewoon als burgers duurzaamheid realiseren, dan zullen we dat nieuwe samenwerken moeten exploreren. Het onderzoek en het daarop gebaseerde onderwijs van de komende jaren moeten in het teken staan van het leveren van een vooral theoretische - en daar waar passend praktische - bijdrage aan een moderne bedrijfskunde: een organisatie-ecologie voor duurzaamheid.

Prof. Dr. J. (Jan) Jonker is sinds 1 januari 2011 hoogleeraar Duurzaam Ondernemen aan de Nijmegen School of Management van de Radboud Universiteit. Zijn onderwijs en onderzoek staan geheel in het teken van de vraag hoe wij duurzaamheid in ons organisatorische doen en laten kunnen inbedden – binnen en buiten organisaties. De integrale tekst van zijn oratie getiteld 'Naar een organisatie-ecologie voor duurzaamheid' is gratis te downloaden via: <http://www.ru.nl/bedrijfskunde/koppeling/oratie-jan-jonker/> Hij is bereikbaar via: j.jonker@fm.ru.nl

Burgerwerking noodzakelijk voor duurzame samenleving

Pascal Zoetbrood

De geschiedenis van de mens wordt gekenmerkt door een drang naar ontwikkeling en vooruitgang.

Beter, sneller en groter zijn vooral sinds de Verlichting leidende principes. Dit heeft anno 2012 geresulteerd in een complexe, technologiegedreven en sterk geglobaliseerde samenleving.

Ontwikkeling en vooruitgang hebben veel voorspoed gebracht, maar er is ook een maatschappij ontstaan waarin de invloed van burgers op hun eigen leefomgeving de afgelopen decennia sterk is gereduceerd. Als reactie hierop worden, voorzichtig, de contouren van een tegenbeweging zichtbaar. Burgerinitiatieven op het gebied van ondermeer energiebeheer en groenbeheer schieten namelijk als paddenstoelen uit de grond. Burgers zijn hierbij zelf initiatiefnemer en producent in de publieke ruimte. Naast marktwerking ontstaat hiermee op lokale schaal een derde kracht: burgerwerking.

Deze derde kracht is in mijn ogen noodzakelijk voor het slagen van de transitie naar een duurzame samenleving. Maar welke meerwaarde heeft burgerwerking voor duurzaamheid? En wat vraagt dit met name van gemeenten en bedrijven? En hoe voorkom je een oneerlijke strijd: David tegen Goliath? Dit artikel gaat in op deze vragen. Maar eerst ga ik kort in op het begrip duurzaamheid.

Duurzaamheid is meer dan techniek en getallen

Duurzaamheid wordt vaak samengevat als het evenwicht tussen *People, Planet en Profit*. Economische groei is mogelijk, maar wel binnen de ecologische draagkracht van de aarde. Bedrijven en overheden geven in hun dagelijkse praktijk ieder een eigen draai en (inhoudelijke) invulling aan duurzaamheid (Arts, 1994). Dit varieert van een klimaatneutrale woonwijk tot een elektrische auto met nagenoeg geen CO₂-uitstoot.

Wat daarbij opvalt, is de vaak rationele en technocratische benadering van duurzaamheid in termen van technische innovaties, CO₂-getallen en *business cases*. Maar duurzaamheid is meer dan techniek en getallen. Het gaat juist ook om postmateriële waarden als bezieling, betrokkenheid, geluk en tevredenheid. Een bos is natuurlijk meer dan een verzameling bomen die gebruikt kan worden voor de productie van meubels. De natuur kan juist ook beleefd en ervaren worden met al onze zintuigen en kan ons rust bieden. Waarden die veelal niet in geld zijn uit te drukken, maar die belangrijk zijn voor het welzijn van de mens en als basis dienen voor de welvaart van de samenleving.

Duurzaamheid is niet iets dat je als sausje (en planmatig) over de samenleving giet. Het moet in de genen komen van de samenleving, te beginnen bij de bouwstenen van onze samenleving: de mensen zelf. Echte verandering krijgt namelijk vorm vanuit intrinsieke motivatie.

Meerwaarde burgerwerking voor duurzaamheid

Op lokaal niveau kan burgerwerking een belangrijke katalysator zijn voor duurzaamheid. Het Planbureau voor de Leefomgeving stelt namelijk in haar studie *Energieke Samenleving* dat de gemeenschap veel innovatiekracht en leervermogen voor duurzaamheid herbergt (Hajer, 2011). De kracht komt voornamelijk voort uit de gedreven en passievolle vrijwilligers die zich in hun vrije tijd inzetten voor de samenleving. Zij hebben daarbij (snel) toegang tot allerlei nuttige en vaak specialistische kennis.

Een andere belangrijke meerwaarde is de vermindering van schakels in de (productie)ketens in de publieke ruimte, doordat er minder 'tussenhandelaren' nodig zijn. Je brengt namelijk vraag en aanbod, de producent en consument (geografisch) dicht bij elkaar. Dit zie je bijvoorbeeld bij de oprichting van lokale energiecoöperaties. Burgers wekken zelf duurzame energie op en worden daarmee zowel producent als consument. Hierdoor ontstaat naast meer lokale zelfstandigheid ook een interessante duurzame businesscase.

Geef burgers daarom de ruimte! De voorbeelden van burgerinitiatieven die nu ontstaan laten zien dat duurzaamheid dan een belangrijke motivatie, leidraad en uitkomst is. Maar het succes van burgerwerking voor duurzaamheid hangt niet alleen af

van actieve burgers. Ook gemeenten en het bedrijfsleven zijn aan zet.

Bestuurders met lef!

Vaak gaan succesvolle burgerinitiatieven hand in hand met wethouders met lef. Bestuurders die de nek uitsteken en verantwoordelijkheden durven te delen met burgers kunnen een belangrijke rol spelen. Dit vereist vernieuwingen in de (lokale) democratie waarbij je burgers niet alleen vraagt om elke vier jaar trouw naar het stemhokje te gaan. Maar het gaat juist ook om het geven van ruimte aan actieve burgers om co-producent te worden in de publieke ruimte (Van der Heijden, 2011).

Laat het initiatief bij burgers en de gemeente kan zich actief inzetten om (institutionele) barrières weg te nemen of ervoor te zorgen dat de gemeente de initiatieven faciliteert met kennis en middelen. Maar dat is nog geen gemeengoed in Nederland. Bestuurders en ambtenaren worstelen hier nog mee. Burgers zijn van oudsher niet altijd een natuurlijke samenwerkingspartner en al helemaal geen co-producent. Vaak worden burgers toch pas betrokken bij overheidsbeleid wanneer er nog maar weinig beslissingsruimte is.

Het is daarom van belang om dit te kantelen, door burgers de ruimte en mogelijkheden te geven voor burgerinitiatieven en als overheid te faciliteren waar nodig. Hiermee neem je onvrede weg. Ook maak je burgers medeverantwoordelijk voor de verduurzaming van hun leefomgeving en dat vergroot de haalbaarheid van duurzaamheidsambities. De duurzaamheidsopgave is immers te groot voor de overheid alleen.

De sociale onderneming

De kracht van een burgerinitiatief zit in de passie van mensen en de kleinschaligheid. Dit staat (soms) op gespannen voet met rationele processen van de markt. De keukentafel versus de bestuurskamer, kleinschaligheid versus schaalvergroting, snelle beslissingen versus een managementstructuur zijn enkele voorbeelden van dergelijke spanningsvelden.

De uitdaging is om de kracht van bedrijven en gemeenschap te combineren en het burgerkarakter van het initiatief niet te 'overmanagen'. Als je burgerwerking wilt laten groeien en daarmee gebruik wilt maken van de innovatiekracht en creativiteit in de

samenleving, is in het mijn ogen essentieel dat je de ziel van het initiatief niet om zeep helpt en er een zoveelste 'gewoon' bedrijf van maakt. Een bedrijf dat afgerekend wordt op financiële winst en niet op het maatschappelijk rendement. Management is goed en nodig, maar zorg dat het een sociale onderneming van en voor burgers wordt.

Een sociale onderneming verbindt namelijk economische vooruitgang met maatschappelijk rendement. Naast winst voor de onderneming wordt namelijk een deel van de winst geïnvesteerd in de samenleving. De taak aan de markt om ook in dit soort ondernemingen te investeren.

Geen oneerlijke, maar gezamenlijke strijd

Burgers, overheden en het bedrijfsleven staan samen aan de lat voor de verduurzaming van de samenleving. Door de toegevoegde waarde van lokale zelfstandigheid en burgers als coproducent voor duurzaamheid is in mijn ogen investeren in burgerwerking essentieel.

Daarbij is het belangrijk om als marktpartij of gemeente niet voorbij te schieten aan de ziel van een burgerinitiatief dat vaak vanuit een emotie van onvrede of passie ontstaat. Dit laat zich niet altijd rijmen met de wetten van de markt. Voor gemeenten in het bijzonder geldt daarbij dat zij oog moeten hebben voor het sociale kapitaal in de samenleving, of zoals het Planbureau voor de Leefomgeving stelt: de energieke samenleving

Kortom, laat burgerinitiatieven groeien met een eigen dynamiek, een faciliterende gemeente en bedrijven die kennis en geld inbrengen, maar wel vanuit het idee van een sociale onderneming. Maatschappelijke winst laat zich daarbij niet alleen uitdrukken in geld, maar juist ook in meer sociale waarden als: sociale cohesie, geluk, leefbaarheid, etc. Daarmee heeft burgerwerking voordelen voor overheid, markt en gemeenschap en wordt het geen oneerlijke, maar gezamenlijke strijd voor een duurzame samenleving.

Literatuur

- Arts, B. (1994) *Dauerhafte Entwicklung: eine begriffliche Abgrenzung. Peripherie – Zeitschrift für Politik und Ökonomie in der Dritten Welt*, 54 (14), pp. 6-27.
- Hajer, M. (2011) *De energieke samenleving. Op zoek naar een sturingsfilosofie voor een schone econo-*

mie. Den Haag: Planbureau voor de Leefomgeving.

Van der Heijden, J. (2011) *Productie door de burger, democratischer dan volksvertegenwoordiging*. Delft: Eburon

Pascal Zoetbrood is bij Tauw werkzaam als adviseur strategie en beleid. Hij houdt zich bezig met allerlei transitievraagstukken op duurzaamheidsgebied. Pascal heeft Milieu-maatschappijwetenschappen gestudeerd aan de Radboud Universiteit in Nijmegen. Pascal Zoetbrood (pascal.zoetbrood@tauw.nl / 06-46435780) Tauw (www.tauw.nl)

Thema: Duurzaamheid

Duurzaamheid en bio-economie

Lotte Asveld

Een economie die draait op biomassa draagt de belofte van duurzaamheid in zich. Efficiënte omgang met grondstoffen, technologische vernieuwing en certificering zijn daarbij de sleutelwoorden. Dit zijn echter technocratische instrumenten die weerstand op kunnen roepen. Duurzaamheid is namelijk meer dan een technologische puzzel, het is ook een manier van in de wereld staan.

Grote beloftes

Fossiele grondstoffen als aardolie en kolen worden steeds vaker vervangen door plantaardig en soms dierlijk materiaal. Niet alleen voor energiedoelen, maar ook als grondstof voor plastics, chemicaliën en medicijnen. Deze ontwikkeling zou een grote verschuiving kunnen aankondigen: de overgang naar een *bio-based economy* of bio-economie.

Zowel economisch als ecologisch draagt de bio-economie grote beloftes in zich. Om haar als een wenkend perspectief aan te prijzen, legt men vaak de nadruk op haar veronderstelde duurzaamheid. Het gebruik van biomassa, van maïs tot bomen en van algen tot slachtafval, belooft vele voordelen. Het lijkt een potentieel onuitputtelijke grondstof te zijn, die ook nog eens minder vervuult dan zijn fossiele tegenhangers en op het eerste gezicht CO₂-neutraal is: bij verbranding komt alleen de CO₂ vrij die het tijdens de groei heeft opgenomen. Deze groene grondstof lijkt een duurzame economie een stap dichterbij te brengen.

Maar dat spreekt bij nader inzien allerm minst vanzelf. Biomassaproductie vergt namelijk land, water en vaak ook kunstmest. Dit zijn schaarse goederen die ook ingezet kunnen worden voor voedselproductie en andere doeleinden. Biomassa is dus niet onuitputtelijk. Daarbij kan de productie van biomassa veel CO₂-uitstoot veroorzaken, niet alleen bij de kunstmestproductie, maar ook als er bijvoorbeeld bossen gekapt worden om nieuw bouwland te ontginnen. Het gebruik van biomassa voor chemie en brandstof verhevigt daarnaast de strijd om land. Er zijn

steeds meer berichten over lokale boeren die in Afrika gedwongen het veld moeten ruimen voor grote plantages met energiegewassen.

Drie instrumenten

Duurzaam gebruik van biomassa spreekt dus niet vanzelf. Drie instrumenten springen in het oog om bovengenoemde problemen op te lossen, namelijk efficiëntie, technologische vernieuwing en certificering van biomassa.

Efficiëntie leidt tot een afvalloze samenleving waarbij ieder sprietje biomassa benut wordt. Een plant hoeft niet slechts voor één toepassing ingezet te worden, zoals bijvoorbeeld voedsel, maar kan meerdere doelen dienen. De korrel voor voedsel, de stengel voor chemicaliën, de bladeren voor brandstof. Door grondstofkringlopen zoveel mogelijk te sluiten, kan verspilling worden voorkomen.

Nieuwe technologieën bieden uitzicht op ongekende manieren om energie en materialen te produceren. Dat betreft nieuwe gisten waarmee plantenstengels omgezet worden in suikers, maar ook genetische gemodificeerde algen, kunstmatige bladeren en synthetische gecreëerde organismen. In de meest radicale ontwerpen wordt het principe van fotosynthese nagebootst in kunstmatig materiaal. Dit heeft als voordeel dat er veel minder landoppervlakte nodig is dan wanneer je via plantaardig materiaal zou werken.

Door middel van certificering groeit de markt voor duurzaam geproduceerde biomassa. De Europese Unie stelt een aantal criteria verplicht voor de Europese bijmengverplichting. Alleen biobrandstof uit biomassa die voldoet aan de criteria telt mee voor de verplichting om tot 5,25 % biobrandstof bij te mengen in gangbare benzine en diesel. De biomassa mag bijvoorbeeld niet verbouwd zijn op land waarvoor regenwoud gekapt is. Ook moet bij de productie rekening zijn gehouden met lokale belangen en wetgeving. Nederland loopt voorop bij het ontwikkelen en implementeren van deze criteria. Er zijn ook vrijwillige certificeringsschema's die aan populariteit winnen. Bedrijven kunnen zo laten zien dat ze duurzaamheid serieus nemen en staan voor de kwaliteit van hun producten. Vaak ontstaan de criteria uit overleg tussen bedrijfsleven, overheid en maatschappelijke organisaties. Onafhankelijke organisaties monitoren of de productie van biomassa inderdaad voldoet aan de criteria.

Technologische efficiëntie

Duurzaamheid is voor velen een centraal element van de bio-economie. Technologische efficiëntie en monitoring beloven die duurzaamheid te bewerkstelligen. Tegelijkertijd wringen deze instrumenten met duurzaamheid. Technologische efficiëntie kan bijvoorbeeld leiden tot het gebruik van genetische modificatie. Sterker nog, genetische modificatie is bijna onvermijdelijk in deze denkwijze. Nu hoeft genetische modificatie op zich niet haaks te staan op duurzaamheid, maar in dit geval komt het voort uit een bepaalde manier van denken over duurzaamheid, namelijk duurzaamheid door middel van technologische efficiëntie. Het is dezelfde denkwijze die ook leidde tot de megastallen en het zou in de bio-economie tot een plantaardige variant van die megastallen kunnen leiden: uitgestrekte monoculturen die machinaal verwerkt worden in gigantische chemische fabrieken. Schaalvergroting is immers efficiënt. Het is een logische vervolgstap op bestaande praktijken: het gebruik van de planten en dieren om ons heen zo goed mogelijk organiseren zodat wij er het meeste profijt van hebben en zo min mogelijk schade aan onze omgeving berokkenen. Niets mis mee, zou je zeggen. Toch roepen zowel genetische modificatie als de megastallen verzet op. Verzet dat welhaast instinctief van karakter lijkt te zijn. Want hoe kun je uitleggen wat er mis is met een superefficiënte en daardoor milieu- en diervriendelijke megastal, of een superplant die bestand is tegen allerlei soorten ziekten en zich ook nog eens in laat zetten voor uiteenlopende nuttige doeleinden? In het raamwerk van de technologische efficiëntie is dat onbegrijpelijk. Bovendien kun je eventuele negatieve effecten monitoren en afvinken in je duurzaamheids boekhouding.

Toch zijn er goede redenen voor het verzet. Duurzaamheid gaat namelijk niet alleen over meetbare indicatoren en efficiënte productieprocessen, het gaat ook over in verbinding staan met je omgeving, voelen dat je onderdeel uitmaakt van die omgeving en dat je er toe doet binnen die omgeving. Daarom speelt de notie van natuurlijkheid vaak een belangrijke rol in het onbehagen tegen technologische efficiëntie. Natuurlijkheid verwijst daarbij niet zozeer naar een legendarische idyllische samenleving waarin mens, plant en dier in harmonie leefden, maar vooral naar het in verbinding staan met de omgeving. Natuurlijkheid gaat dan over het herkennen van de leefomgeving

als iets waar het individu ertoe doet, een plaats heeft. Megastallen, monoculturen en genetisch gemodificeerde planten maken de landbouw tot een hoogtechnologische aangelegenheid waaraan de individuele mens geen wezenlijke bijdrage meer levert. De bijdrages komen vooral uit laboratoria en tekentafels die elders bestaan, maar die niet toegankelijk zijn voor mensen die leven in de buurt van de geïndustrialiseerde landbouw.

Monoculturen en megastallen dienen de mens vooral als consument. Ze zorgen ervoor dat we kunnen blijven eten en verbruiken wat we gewend zijn. Ze geven ons echter niet het besef dat het voor onze omgeving iets uitmaakt wat we doen. Ze brengen dieren nog verder uit ons zicht en reduceren hen tot raderen in een productie-eenheid. Ze verwijderen de landbouw nog verder van onze belevingswereld. Genetische modificatie en synthetische biologie leggen de (re-)productie van de natuur in de handen van een elite die over kennis en geld beschikt. De grootste bezwaren onder het brede publiek tegen genetische modificatie liggen vaak op het terrein van angst voor monopolieposities van grote zaadbedrijven. De consument wordt ondertussen gevraagd om wat betreft duurzaamheid te vertrouwen op het oordeel van een technocratische netwerk van belangenorganisaties. Dit oordeel wordt zichtbaar door middel van certificaten, maar is op geen enkele manier direct zichtbaar voor de consument. De consument kan zijn stem alleen maar laten horen door de producten daadwerkelijk tot zich te nemen. In die zin vormen deze toepassingen het tegenovergestelde van duurzaam: ze zetten niet aan tot verantwoordelijkheidsgevoel voor onze omgeving en evenmin tot verminderen van consumptie.

Verbondenheid

Het is ironisch dat deze bezwaren niet of minder gevoeld worden als het gaat om grote oliebedrijven of chemiereuzen, terwijl deze allerm minst het predicaat duurzaam verdienen. Maar fossiele grondstoffen maakten lange tijd geen deel uit van onze leefwereld, zoals planten dat wel altijd gedaan hebben. Dat fossiele grondstoffen tot ons komen via een anonieme bedrijfsmachinery is niet storend. De productie van fossiele grondstoffen is sowieso aan ons zicht onttrokken. Daarmee bestaat geen verbondenheid zoals die bestaat met de landbouw.

Vóór 1850 was Nederland in grote mate afhan-

kelijk van biomassa. Fossiele brandstoffen trokken ons uit het armetierige boerenbestaan door de machinatie van landbouw. Daarmee werd het industrialiseringsproces van de landbouw in gang gezet. Het efficiëntie-ideaal van de *biobased economy* bouwt eigenlijk voort op die industrialisering, maar dan met andere middelen.

Het gevaar bestaat om de periode vóór de industrialisering van de landbouw te idealiseren als een periode waarin we in harmonie met de natuur leefden en dat deze periode daarom dus goed was. De samenleving was in ieder geval duurzaam te noemen vanuit een milieuoogpunt. Maar de sociale en economische kanten van de samenleving waren minder florissant.

Naar een dergelijke autarkisch bestaan moeten we dus niet terugverlangen. Sterker nog: het zou niet eens haalbaar zijn om iedereen te voeden en te verzorgen met slechts de middelen van toen. Duurzaamheid en nieuwe technologie kunnen elkaar wel degelijk versterken. Zelfs schaalvergroting en certificering van internationale handelsstromen hoeven niet uit den boze te zijn. Maar zonder het betrekken van individuele burgers zal de duurzame bio-economie niet van de grond komen. Als het individu zich niet verantwoordelijk voelt of geen handelingsperspectief voelt, zullen duurzame intenties blijven steken bij een beperkte bestuurlijke en wetenschappelijke duurzaamheidselite. Deze elite moet dan steeds weer aan andere burgers uitleggen wat duurzaamheid is en dat het toch echt belangrijk is. Juist de bio-economie leent zich bij uitstek voor het betrekken van individuen omdat de grondstof door iedereen geproduceerd kan worden. Iedereen kan een biogas-installatie in zijn tuin zetten. Iedereen kan een klimop van kunstmatige bladeren tegen zijn gevel monteren. Als de overheid een duurzame bio-economie mogelijk wil maken, zou het beleid zich ook op kleinschalige technologie voor individuele gebruikers moeten richten en zich niet blind moeten staren op het dictaat van technologische efficiëntie.

Lotte Asveld is sinds december 2007 als senior onderzoeker/projectmedewerker Technology Assessment werkzaam bij het Rathenau Instituut. Ze houdt zich bezig met biobased economy, grondstoffen en betrouwbare wetenschap.

Thema: Duurzaamheid

Het klimaat verandert. Moet ik ook veranderen?

Anders Schinkel

Stel dat waar is wat de meeste (klimaat) wetenschappers zeggen: dat het klimaat wereldwijd verandert, dat dit in belangrijke mate het gevolg is van menselijk handelen (de uitstoot van CO₂ andere broeikasgassen in landbouw, verkeer en industrie; ontbossing), en dat klimaatverandering ernstige gevolgen zal hebben voor mensen, dieren en ecosystemen – gevolgen die sommige delen van de wereld bovendien veel zwaarder zullen treffen dan andere delen. Betekent dat dan dat ik in reactie hierop ook moet veranderen? Ben ik als individu moreel verplicht mijn gedrag aan te passen, om mijn bijdrage aan klimaatverandering te verminderen (of zelfs tot nul terug te brengen)?

Zo ja, wat moet ik dan doen (of laten)?

Dit is een lastige vraag, een vraag die we in het dagelijks leven misschien liever vermijden, maar die zich aan veel mensen toch af en toe zal opdringen. Het is ook een lastige vraag in een andere zin van het woord: hij laat zich namelijk niet gemakkelijk beantwoorden. Filosofen hebben zich tot nog toe vooral gebogen over de ook niet eenvoudige, maar toch iets beter te behappen vraag wat er op het niveau van nationale overheden en internationale instituties zou moeten gebeuren. Langzamerhand verschijnen er echter wat meer artikelen over de vraag naar de morele verantwoordelijkheid die individuen op dit vlak hebben (zie bijvoorbeeld Sinnott-Armstrong, 2005; Cripps, 2011; Hiller 2011). De antwoorden lopen uiteen van ontkenning van enige individuele verantwoordelijkheid tot bevestiging van de individuele plicht om minder broeikasgassen de atmosfeer in te sturen. Het eerste – volledige afwijzing van individuele verantwoordelijkheid (tenminste om het eigen gedrag te veranderen) – is mijns inziens geen houdbare positie; maar ook een ander uiterste moeten we vermijden, namelijk de poging om exact te determineren waartoe individuen op dit gebied strikt moreel verplicht zijn. Het onderwerp laat radicale antwoorden noch grote exactheid toe.

Het spannende zit hem hier dus juist in het vasthouden van de nuance.

Niet mijn fout?

Sinnott-Armstrong accepteert dat er antropogene klimaatverandering gaande is en dat er nog zinvolle maatregelen genomen kunnen worden om de omvang ervan te beperken en de gevolgen ervan te ondervangen of reduceren. Hij stelt echter dat klimaatverandering 'niet mijn fout' is: dat individuen er niet voor verantwoordelijk gehouden kunnen worden, er ook niets aan kunnen doen door hun gedrag te veranderen, en dus ook niet moreel verplicht zijn om hun gedrag te veranderen. Het gaat hem er niet om of het moreel gezien misschien beter zou zijn om bepaalde dingen te doen of te laten, maar of individuen echt moreel verplicht zijn dat te doen. Zijn conclusie, na overweging van allerlei morele principes die zo'n plicht zouden kunnen funderen, luidt: nee (en daarmee verrast hij zichzelf, naar eigen zeggen).

In een eerder artikel (Schinkel, 2010) heb ik geprobeerd te laten zien waarom Sinnott-Armstrongs verhaal geen steek houdt. Bij elk mogelijk moreel principe dat hij afwijst, komt hij op hetzelfde punt terug: neem een willekeurige alledaagse individuele handeling van één individu (zijn voorbeeld is: op een mooie zondagmiddag een plezierritje maken in een SUV); deze handeling is volgens Sinnott-Armstrong onschadelijk. Hij is noch een noodzakelijke, noch een voldoende voorwaarde voor klimaatverandering. De omvang noch de gevolgen van klimaatverandering worden beïnvloed door deze handeling, of door ervan af te zien. De problemen en de schade ontstaan doordat er heel veel dingen gedaan worden die broeikasgassen in de atmosfeer brengen, maar daar kun je een individu niet verantwoordelijk voor houden, zo is de redenering.

Het is een verleidelijke redenering, die je ook gemakkelijk in de metro of het café zou kunnen opvangen: op deze schaal maakt het geen bal uit wat ik doe, dus ga ik echt niks veranderen. Maar hij komt ons wel verdacht goed uit. Op deze manier kan iedereen zichzelf vrijpleiten: mijn bijdrage is volstrekt onschadelijk en onschuldig; het zijn de anderen die (collectief) voor de problemen zorgen. Als iedereen zo redeneert, komen we uit op het paradoxale verschijnsel van een schadelijk collectief dat opgebouwd is uit louter onschadelijke individuen. Dit is een paradox, niet nood-

zakelijkerwijs een echte tegenstelling. Toch lijkt het een te gemakkelijke uitweg te bieden, als we in aanmerking nemen dat de onschadelijke en onschuldige individuen zich bewust (kunnen) zijn van het feit dat zij behoren tot een collectief dat niet onschadelijk en onschuldig is.

De morele verantwoordelijkheid van individuen

Eén manier om ruimte te maken voor enige individuele verantwoordelijkheid is door individuen te beschouwen als 'leden' van een 'veronderstelde groep', zoals Cripps doet. Wanneer een groep verantwoordelijk is voor bepaalde schade, kunnen de leden van die groep niet alle verantwoordelijkheid van de hand wijzen; ze delen dan in een (zwakke – het is immers geen 'echte' groep-) collectieve verantwoordelijkheid.

Vanuit dit perspectief ligt het voor de hand om de verantwoordelijkheid die individuen hebben vooral te zoeken in het streven het gedrag van het collectief te beïnvloeden. Via stemgedrag, door te protesteren, te lobbyen en petities in te dienen bij ministers, door bedrijven aan te schrijven, actiegroepen op te richten, enzovoorts, kunnen individuen invloed uitoefenen op overheidsbeleid en het gedrag van kleinere collectieven of grotere individuele actoren (zoals bedrijven). De nadruk ligt dan op het promoten van institutionele veranderingen, in plaats van op het aanpassen van het eigen gedrag. Dit is zonder twijfel een zinnig streven; en het valt moeilijk te ontkennen dat, wanneer iemand erkent dat er antropogene klimaatverandering plaatsvindt en dat dit zeer onwenselijke gevolgen heeft, hij dit op zijn minst een rol zou moeten laten spelen in zijn stemgedrag. Maar hoe zit het met de aanpassing ('verduurzaming') van het eigen gedrag?

Sinnott-Armstrong redeneert zuiver consequentialistisch, op het niveau van individuen (zelfs geïsoleerde handelingen). Dat levert de conclusie op dat ik als individu niet moreel verplicht ben mijn eigen gedrag te veranderen; en het heeft bovendien een soort prisoner's dilemma tot resultaat: als individu ben ik altijd beter af als ik gewoon doe waar ik zin in heb, hoeveel broeikasgassen ik daarmee ook uitstoot – als anderen dat allemaal doen, heeft het geen zin het mijzelf te ontzeggen (want mijn bijdrage maakt dan geen verschil meer), maar als anderen heel weinig broeikasgassen uitstoten, kan ik het rustig doen, want dan kan het geen kwaad. Het resultaat van zulk redeneren op

individueel niveau is dat we collectief slecht af zijn.

Mijns inziens hebben wij als individuen echter wel degelijk goede morele redenen om ook ons eigen gedrag te veranderen. In sommige gevallen kunnen we zeker van een morele verplichting spreken. Of die redenen altijd de kracht hebben van (volmaakte, onvolmaakte of nog weer andere) plichten is wat mij betreft bijzaak. Wanneer je je er bewust van bent dat je door jouw handelen deel uitmaakt van een collectief dat schade veroorzaakt, hoor je in principe te proberen een einde te maken – voor zover dat redelijkerwijs in je vermogen ligt – aan je eigen 'medeplichtigheid', ook als dat niet meteen tot verminderde schade leidt. Bovendien lijkt het van weinig respect voor degenen die het zwaarst getroffen worden te getuigen als je wilens en wetens doorgaat met het gedrag waarvan zij de dupe zijn; ook dat is een reden om bepaalde dingen (zoals Sinnott-Armstrongs SUV-ritje) te laten.

(Wat) moet ik echt veranderen?

Hoeveel kan nu redelijkerwijs van individuen gevraagd worden? Hebben mensen de morele plicht op een 'groene' partij te stemmen of niet met het vliegtuig op vakantie te gaan? Ik denk dat hier zeker morele redenen voor zijn. Anderzijds durf ik niet te zeggen dat de gemiddelde burger (zwaar) moreel te veroordelen is als hij in een samenleving als de onze niet meer of minder doet dan wat 'normaal' is en nog altijd op alle mogelijke manieren gestimuleerd wordt (consumeren, autorijden, vlees eten, enzovoorts). Hoe dan verder? Misschien moeten we ons minder richten op wat we behoren te doen en meer op wat we kunnen doen; minder op de plicht en meer op het ideaal. Wellicht boeken we de grootste vooruitgang als iedereen die de kracht van de morele redenen om zijn gedrag te veranderen voelt, zich zowel principieel als pragmatisch opstelt. Dat wil zeggen: laat je door die redenen bewegen, ongeacht wat anderen doen en ongeacht of je hiertoe in strikte zin moreel verplicht bent; en draag op die manier bij aan de normaliteit van duurzaam gedrag en help zo sociale belemmeringen hiervoor opruimen. Wie weet komt het dan – als de institutionele omgeving niet achterblijft tenminste – nog eens zover dat we van iedereen redelijkerwijs kunnen verlangen dat hij hetzelfde doet.

Literatuur

Cripps, E. (2011) Climate change, collective harm,

and legitimate coercion. *Critical Review of International Social and Political Philosophy*, 14, 2, pp. 171-193

Hiller, A. (2011) Climate change and individual responsibility. *The Monist*, 94, 3, pp. 349-368

Schinkel, A. (2010) Niet mijn fout? Klimaatverandering en de morele verantwoordelijkheid van individuen. *Filosofie & Praktijk*, 31, 4, pp. 22-37

Sinnott-Armstrong, W. (2005) It's not my fault: global warming and individual moral obligations. In: Sinnott-Armstrong, W. & Howarth, R.B., *Perspectives on climate change: science, economics, politics, ethics*. Amsterdam: Elsevier, pp. 221-253

Anders Schinkel is Universitair Docent 'Philosophy of Education' aan de Faculteit Psychologie en Pedagogiek van de Vrije Universiteit Amsterdam. Zijn onderzoek ligt op het gebied van filosofie van opvoeding en onderwijs, morele opvoeding en in het algemeen op het grensvlak van ethiek, politieke filosofie en pedagogiek.

Thema: Duurzaamheid

Duurzaam Personeelsbeleid

Beatrice van der Heijden

Nederland vergrijst en vormt daarbij geen uitzondering op de Europese regel. 2010 Was het jaar waarin het eerste cohort van de naoorlogse babyboom de 65-jarige leeftijd bereikte. Thans is ruim 15 procent van de bevolking 65 jaar of ouder; in 2040 zal meer dan een op de vier inwoners 65 jaar of ouder zijn. Hoe hoger de leeftijd, hoe lager de arbeidsparticipatie. Van de 50- tot 55-jarigen had in 2009 driekwart een betaalde baan van ten minste 12 uur per week. Van de 55- tot 60-jarigen werkten ruim zes op de tien mensen, en van de 60- tot 65-jarigen waren nog maar krap drie op de tien mensen substantieel aan de slag.

Met het afkondigen van een hogere AOW-leeftijd is het nog geen vanzelfsprekendheid dat meer mensen ook daadwerkelijk langer zullen doorwerken. Ik wil in deze bijdrage daarom vanuit een positief psychologische benadering ingaan op mogelijkheden die werknemers zelf hebben en op maatregelen die arbeidsorganisaties kunnen treffen om duurzame inzetbaarheid te bevorderen. Ik wil ook graag de kracht van senioriteit voor het voetlicht brengen. Uiteraard ga ik hierbij ook in op bedreigingen die oudere werknemers op hun pad krijgen en op eventuele tekortkomingen waar gericht aandacht aan moet worden besteed.

'Hoe lang kan ik nog?'

Het is een feit dat de gezondheid en de belastbaarheid van mensen afnemen naarmate ze ouder worden. Zeker de werkenden die fysiek en emotioneel zware beroepen uitoefenen, zoals bouwvakkers, vrachtwagenchauffeurs en verpleegkundigen, krijgen met het vorderen van de leeftijd vaak gezondheidsklachten. De meeste CAO's bevatten daarom inmiddels afspraken om werknemers langer aan het werk te kunnen houden. Dergelijke maatregelen moeten de belastbaarheid van ouderen in het arbeidsproces verbeteren en voorwaarden scheppen voor een arbeidscarrière die tot nu toe in elk geval tot aan het 65ste levensjaar kan

doorlopen. Echter, heel veel verder dan afspraken op het vlak van aanpassing van werktijden en arbeidsduurverkortingen gaan de maatregelen nog niet.

Structureel beleid waarin ruimte wordt gemaakt voor een constructieve, open dialoog over leeftijd en werk is nodig. Deze dialoog moet echter niet alleen gaan over de relatie tussen de kalenderleeftijd van de medewerker en zijn of haar werkvermogen en employability (Van der Heijde & Van der Heijden, 2006; Van der Heijden, De Lange, Demerouti & Van der Heijde, 2009). Kalenderleeftijd, als enig criterium, is namelijk een slechte voorspeller van iemands inzetbaarheid, omdat er zeer grote verschillen zijn in capaciteiten en arbeidsproductiviteit tussen werknemers met dezelfde kalenderleeftijd. Bovendien blijken oudere medewerkers een zeer heterogene groep te vormen met een grote spreiding in mentale en lichamelijke gezondheid. Als een werkgever zich, louter op grond van hun kalenderleeftijd, gaat afvragen: 'Wat moeten we nog met Henk en Ingrid?' als deze werknemers de leeftijd van 50 jaar hebben bereikt, dan is de werkgever behoorlijk aan de late kant. Ook getuigt het niet van verantwoordelijk en ethisch leiderschap, omdat het lerend vermogen van medewerkers gedurende hun gehele loopbaan bevorderd moet worden en niet pas als het eigenlijk al te laat is. Hiermee kan leeftijdsstereotypering immers ernstig in de hand worden gewerkt omdat arbeidskrachten, indien ze jarenlang verstoken blijven van gericht ontwikkelingsbeleid, ook daadwerkelijk problemen zullen ervaren, en niet voor niets ...

'Hoe lang mag ik nog?'

Leeftijdsgerelateerde stereotypingen van oudere werknemers maken het voor velen van hen erg moeilijk om tot hun pensioengerechtigde leeftijd en/of daarna op een plezierige en waardevolle manier door te kunnen werken. Veertigplussers zouden minder ambitieus zijn, ze zijn duurder, hun prestaties en hun innoverend vermogen zouden afnemen, hun kennis zou onderhevig zijn aan erosie, ze zouden minder flexibel zijn, minder creatief, star en ze zouden gefrustreerd zijn (Boerlijst, Van der Heijden, & Van Assen, 1993). De zelfvervullende profetie, zich uitend in minder aandacht voor duurzame inzetbaarheid en minder loopbaanmogelijkheden, en vervolgens een geringere motivatie om daadwerkelijk te participeren in ontwikkelingsactiviteiten, als gevolg van de negatieve attitude van hun direct leidinggevenden en andere leden

van het managementteam, maakt deze mensen zeer gefrustreerd. Deze resulteert vervolgens hoogstwaarschijnlijk weer in een nog negatievere attitude ten aanzien van hun inzetbaarheid.

Werkgevers en werknemers zijn opmerkelijk eensgezind over de beelden die zij hebben van zowel jongere als oudere werknemers. Echter, zij verschillen van mening over wat de belangrijkste kwaliteiten zijn in het dagelijks functioneren. Werknemers benadrukken de zachtere kwaliteiten van het werk, terwijl werkgevers juist sterk de nadruk leggen op harde kwaliteiten. In het licht van de beelden die werkgevers hebben van de productiviteit van werknemers en hun idee over de belangrijkste kwaliteiten van werknemers, is het een logisch gevolg dat jongere werknemers de voorkeur krijgen boven oudere werknemers.

'Hoe lang wil ik nog?'

Vroegtijdig vertrek (vóór de pensioengerechtigde leeftijd) van arbeidskrachten heeft in beginsel uiteraard een 'neutrale' waarde. Men moet bedenken dat het in sommige situaties, bijvoorbeeld indien een werknemer ernstige gezondheidsklachten heeft of als zijn of haar loopbaan beter in een andere richting voortgezet kan worden, goed is als de werknemer uit zijn of haar functie stapt. Dit geldt voor de persoon zelf, in termen van welzijn en/of arbeidstevredenheid, en dan dus ook voor de arbeidsorganisatie, om gemotiveerde, bekwame, en gelukkige medewerkers in dienst te hebben. Echter, in veel gevallen is vroegtijdig vertrek een gevolg van een ongewenst proces met – simultaan – verschillende onderliggende oorzaken, zogenaamde push- en pull-factoren, waar men beter wél gericht aandacht aan kan besteden. Push-factoren omvatten negatieve aspecten die ervoor zorgen dat mensen een negatieve perceptie ten aanzien van hun werk krijgen (bijvoorbeeld conflicten op het werk of een slechte relatie met de leidinggevende). Pull-factoren zijn aantrekkelijke prikkels van buiten (bijvoorbeeld, het verder willen studeren of aantrekkelijke pensioenvoorzieningen).

Tijdsperspectief blijkt een toegevoegde waarde te hebben, bovenop kalenderleeftijd, voor het voorspellen van intrinsieke en extrinsieke werkmotivatie van medewerkers en voor hun motivatie om langer door te werken (Wessels, De Lange, Van der Heijden, Kooij, Jansen, & Dijkers, onder review). Het is daarom voor organisaties van groot belang om het tijdsperspectief

van werknemers in de gewenste richting te beïnvloeden en om het ontwikkelingsbeleid dat veelal gekoppeld is aan kalenderleeftijd (zoals bijvoorbeeld pensioenplanning, additioneel verlof, en verminderde werklast), veel meer te koppelen aan de mogelijkheden die mensen hebben, aan hun tijdsperspectief en aan hun individuele wensen en motieven. Organisaties zouden gezonde en succesvolle oudere rolmodellen kunnen promoten, ze kunnen tijdsperspectiefverruimende trainingen of workshops implementeren en ze kunnen de oudere werknemer bewustmaken van de lange termijn dimensies in aangeboden taken (door bijvoorbeeld aan te geven dat een training volgend jaar direct toegepast kan worden in het werk) (De Lange & Van der Heijden, 2011). Het lijkt mij ook zeer nuttig om intergenerationele workshops en trainingen te organiseren, gericht op het uitwisselen van kennis en vaardigheden. Bovendien zijn deze intergenerationele bijeenkomsten een krachtig hulpmiddel voor het bestrijden van leeftijdsstereotypering. Immers, bekendder maakt beminder...

Persoonlijk denk ik dat deeltijdpensioen een van de sleutels is om langer doorwerken een wenkend perspectief te laten zijn, zowel met het oog op de inkomenssituatie alsook op het beter bewaken van de belastbaarheid met het ouder worden. Het geeft de werknemer de kans om op een meer natuurlijke manier te wennen aan deze voor velen zeer ingrijpende levensgebeurtenis. In de laatste periode van werknemerschap zou dan de nadruk moeten liggen op kennisoverdracht aan jongere werknemers, hetgeen ook bij uitstek een manier is om de kracht van senioriteit voor het voetlicht te brengen, in plaats van het benadrukken van aftakeling en verlies.

Uiteraard moeten mensen, indien ze door willen werken onder een geringere belastbaarheid, bereid zijn om een deel van hun salaris in te leveren. Laten we deze onnozele discussie over 'met behoud van salaris' alstublieft niet meer voeren. Het geld kan immers maar een keer worden uitgegeven. Laten we liever na gaan denken over een respectabele term voor het begrip demotie, zodat meer mensen tegen zichzelf in bescherming kunnen worden genomen en niet ten koste van alles willen volhouden onder de te grote druk. Wat vindt U van 'duurzaamheidsambassadeur' als nieuw label voor een oudere werknemer die bereid en in staat is om, in geval van een afnemende belastbaarheid, 'de bakens te verzetten'?

Naar een duurzaam inzetbaarheidsbeleid

Gezien de enorme diversiteit in percepties die mensen hebben van levens- en loopbaansucces, moet een niet-normatief raamwerk worden gehanteerd. Niemand is in staat om voor anderen te beslissen wat successen in het leven en in het werk inhouden, en hoe en wanneer – dat wil zeggen, op welke leeftijd – die successen bereikt zouden moeten zijn. We moeten voorkomen dat we denken in termen van categorieën zoals leerbehoeftes, motivatie, verantwoordelijkheden, loopbaanpieken, loopbaansucces, pensioenleeftijd, enzovoorts. Bovendien denk ik dat het van groot belang is om te erkennen dat de belastbaarheid van mensen erg verschillend is, niet in de laatste plaats vanwege grote verschillen in persoonlijke eigenschappen, maar ook in de mogelijkheden om de werk-thuisbalans te bewaken. Ook is het belangrijk dat we ons realiseren dat er verschillende momenten in de loopbaan kunnen zijn waarop iemand belast kan en/of wil worden met zorgtaken (naast het betaalde werk); niet alleen tijdens de jaren van zorg voor kleine kinderen, maar ook tijdens de jaren van zorg voor zieke ouders (later in de loopbaan), die overigens door het enorme tekort aan verzorgenden en verpleegkundigen voor veel mensen niet gering zullen zijn. Het is niet ondenkbaar dat werknemers zelf deze zorg voor een zieke ouder als een zeer zinvolle bezigheid ervaren en vooral waardering hebben voor werkgevers die hun de flexibiliteit en ruimte geven om dit naast hun arbeidzame leven in te kunnen passen. Naar mijn mening kunnen veel loopbaanproblemen aangepakt, en mogelijk opgelost, worden als medewerkers zelf, hun familieleden en het management in arbeidsorganisaties hun attitudes ten aanzien van leeftijd, loopbaanmodellen en loopbaansucces veranderen. Veel leidinggevenden argumenteren dat investeren in oudere werknemers niet de moeite waard is omdat de terugverdientijd te kort is. Echter, gegeven het feit dat de resulterende 'verwaarlozing' van de loopbaanontwikkeling reeds waarneembaar is bij mensen van veertig jaar, terwijl ze dan nog minstens 25 (of binnenkort 27) jaar inzetbaar moeten zijn op de arbeidsmarkt, kunnen we ons afvragen of de meeste leidinggevenden, net zo min als de uitgevers van veel HR-bladen, wel zo goed kunnen rekenen.

mw. prof. dr. B.I.J.M. (Beatrice) van der Heijden is hoogleraar Strategisch HRM aan de Radboud Universiteit Nijmegen, Vakgroepvoorzitter van de Kern-

leerstoelgroep HRM en Directeur Onderzoek ResOrg Programma. Tevens is zij verbonden aan de Open Universiteit Nederland en aan de Universiteit Twente als hoogleraar Strategisch HRM.

Literatuur

- Boerlijst, J.G., Van der Heijden, B.I.J.M., & Van Assen, A. (1993) *Veertig-plussers in de onderneming*. Assen, Nederland: Van Gorcum/Stichting Management Studies.
- De Lange, A.H., & Van der Heijden, B.I.J.M. (2011) Levenslang gemotiveerd en vitaal aan het werk? *Loopbaanvisie*, 1, 73-78.
- Van der Heijde, C.M., & Van der Heijden, B.I.J.M. (2006) A competence-based and multidimensional Operationalization and measurement of employability. *Human Resource Management*, 45(3), 449-476.
- Van der Heijden, B.I.J.M., De Lange, Demerouti, E., & Van der Heijde, C.M. (2009) Employability and career success across the life-span. Age effects on the employability-career success relationship. *Journal of Vocational Behavior*, 74, 156-164.
- Wessels, M.M., De Lange, A.H., Van der Heijden, B.I.J.M., Kooij, T.A.M., Jansen, P.G.W., & Dikkers, J.S.E. (onder review) What about time? Effects of age-related factors on work motivation.

Thema: Duurzaamheid

Menselijke gezondheid en het welzijn van dieren en de natuur

Karin Jongsma en Alies Struijs

De afgelopen eeuw is de volksgezondheid, gemeten naar bevolkingsgroei, kwaliteit van leven en levensduur, enorm verbeterd. Deze verbetering hangt nauw samen met de toename van de welvaart en het toenemend beslag dat de mensheid op de natuurlijke hulpbronnen van de aarde heeft weten te leggen. Biologen schatten dat het aantal soorten dat momenteel jaarlijks uitsterft door de invloed van de mens met een factor 1000 is toegenomen. Habitatdestructie, overexploitatie, vervuiling van water en bodem en klimaatverandering zijn enkele van de specifieke oorzaken (Knegtering, 2009, Jenkins 2003, Mackenbach 2006, Huynen et al. 2008). Wanneer de huidige trend zal aanhouden, wordt geschat dat een derde van alle soorten zal uitsterven in de volgende eeuw.

De gezondheidszorg draagt direct en indirect bij aan deze ontwikkelingen. Direct doordat ook de gezondheidszorg broeikasgassen uitstoot en giftige afvalproducten uit de gezondheidszorg worden over de hele wereld in het grondwater aangetroffen. Indirect, doordat bijvoorbeeld de uitgedragen richtlijnen voor gezond gedrag, zoals op het terrein van gezonde voeding, meestal volledig voorbijgaan aan het mogelijke schadelijke effect op andere levende soorten. Een ander voorbeeld zijn de schadelijke effecten van geneesmiddelen op het oppervlakte- en grondwater (Mackenbach 2006; Jongsma, 2010).

Wanneer menselijk handelen ecosystemen schaadt, heeft dat gevolgen voor de verschillende soorten die binnen dat ecosysteem leven. De meeste milieuethici zijn het erover eens dat de mens een morele plicht heeft om de biodiversiteit binnen lokale ecosystemen in stand te houden en dat andere soorten beschermd moeten worden. Dit roept de vraag op

of in de gezondheidszorgsector er ook niet een morele verantwoordelijkheid is om meer rekening te houden met de belangen van dieren en de leefomgeving.

Beschermwaardig in intrinsieke en instrumentele zin

De relevante morele argumenten in de afweging tussen menselijke gezondheidsbelangen en schade aan of opoffering van andere soorten en het milieu, zijn te onderscheiden in intrinsieke en instrumentele waarden. Het feit dat de natuur met zijn variëteit aan soorten er is, zonder de functies die de natuur specifiek voor mensen heeft mee te wegen. Dieren en de natuur zijn beschermwaardig vanwege hun intrinsieke waarde. Dit argument speelt tevens een belangrijke rol in het proefdierdebat, je mag niet 'zomaar' alles doen met een dier, juist vanwege die intrinsieke waarde van dieren.

Een diversiteit aan soorten is een voorwaarde voor een ecosysteem om te functioneren. De verscheidenheid aan soorten is goed in zichzelf, maar ook nuttig en noodzakelijk voor het in stand houden van de veerkracht van de aarde en als bron voor menselijke gezondheid. Denk bijvoorbeeld aan schone lucht, schoon water en voedsel, waarin de aarde voorziet. Mensen kennen ook culturele, religieuze en recreatieve waarde toe aan dier en natuur. Verscheidenheid van soorten is nodig om deze bronnen en een zekere veerkracht te waarborgen. Het zorg dragen voor andere soorten is in die zin dus ook in ons eigen (gezondheids)belang. Bescherming van biodiversiteit heeft daarmee zowel een intrinsieke als een instrumentele waarde.

Huidige normatieve kader

Onze waardering voor de gezondheid van mensen weerspiegelt vooral het eigenbelang van de menselijke soort en heeft daarin een sterk en beperkt 'antropocentrisch' karakter. In dat perspectief worden dieren en de natuur vooral in instrumentele zin gezien (Mackenbach, 2007; Jenkins, 2003). De gezondheidsbelangen van mensen domineren en prevaleren boven de belangen van dieren en de natuur. Vanuit dit kader gezien zijn andere soorten beschermwaardig voor zover ze nuttig zijn als instrument voor mensen, als leverancier van voedsel, energie en als een bron om de menselijke bevolking gezond te houden. Maar juist hier zit een lastig punt: in het dynamische systeem

van biodiversiteit is het moeilijk een specifieke functie te isoleren van een object, entiteit of een proces en de waarde die in deze systemen gevonden (Knegtering, 2009). We kunnen niet weten waartoe de natuur en dieren op aarde zijn, dus kunnen we nooit zeker zijn van alle functies die ze hebben of kunnen dienen. Mensen zijn echter dermate afhankelijk van de veerkracht van de aarde, dat behoud van biodiversiteit onlosmakelijk verbonden is met ons eigenbelang. Bescherming van natuur, biodiversiteit en dieren is daarom ook een volksgezondheidsbelang.

Een biodiverse omgeving is niet alleen belangrijk voor de huidige bevolking en hun gezondheid, maar ook voor toekomstige generaties. Elke uitgestorven soort zal een onherroepelijk verlies zijn voor toekomstige generaties, omdat zij hun waarde niet meer kunnen beleven. De schade die andere soorten lijden door toedoen van mensen zal uiteindelijk zich ook ten koste gaan van de gezondheid onze eigen soort.

Een ander afwegingskader?

De menselijke gezondheid, de natuur met zijn diversiteit aan soorten en het welzijn van het individuele dier zijn alle waardevol en met elkaar vervlochten. Maar zij botsen ook met elkaar. Een zorgvuldige afweging van belangen is daarom belangrijk. Het is niet gemakkelijk om die verscheidenheid en de conflicterende belangen bij het formuleren van gezondheidsbeleid mee te wegen.

Als we meer rekening willen houden met mogelijke schade voor andere soorten als gevolg van gezondheidsbeleid, zullen we vanuit een ander afwegingskader belangen moeten gaan afwegen. Dat is niet alleen vanwege de intrinsieke waarde dieren en de natuur, maar vooral ook vanwege ons eigen gezondheidsbelang, in individuele en collectieve zin. We lijken onszelf in de vingers te snijden met een te beperkt, strikt antropocentrisch afwegingskader in de zorg voor volksgezondheid.

Onze gezondheid is mede afhankelijk van het welzijn van dieren en de natuur. De menselijke gezondheid, de natuur met zijn diversiteit aan soorten en het welzijn van het individuele dier zijn waardevol in zichzelf en van elkaar afhankelijk, maar botsen tegelijkertijd ook met elkaar. Meestal zullen er goede redenen zijn om de gezondheidsbelangen van mensen te laten prevaleren boven de belangen van dieren of de natuur. Maar, zoals uit de wetgeving rondom proef-

dieren, is dat niet per definitie zo. Soms zijn er goede redenen om het belang van dieren of de natuur te laten prevaleren boven die van mensen. Voor het produceren van cosmetica is daarom bij wet vastgelegd dat geen gebruik gemaakt mag worden van proefdieren.

Een afwegingskader waarin ruimte is voor de morele dimensie van menselijke gezondheidsbelangen en de belangen van andere soorten kan helpen om beter weloverwogen keuzen te kunnen maken rekening houdend met de waarde van dieren en de natuur bij het formuleren van gezondheidsbeleid. Gezondheidsbeleid dat meer rekening houdt met deze gevolgen is goed voor andere soorten en ecosystemen, maar uiteindelijk ook goed voor onze eigen soort, omdat een gezonde leefomgeving en gezonde dieren essentieel zijn voor menselijke gezondheid.

Maatschappelijk debat

Een volgende vraag is hoe dit af te wegen en te realiseren in de praktijk. Om te beginnen betreft het een nog onderbelicht en onontgonnen terrein dat een gemeenschappelijk belang betreft op het snijpunt van verschillende, tamelijk gescheiden beleidsterreinen: volksgezondheidszorg, dierenwelzijn, biodiversiteit en natuurbeheer. Een onderwerp dat het beleid van drie verschillende departementen betreft. Departementen en beleidsmakers hebben momenteel wel met elkaar te maken als het gaat om de schadelijke effecten van dieren of de natuur op de volksgezondheid. Maar hier betreft het een andere, omgekeerde richting: de schadelijke gevolgen van humane gezondheidszorg op het dierenwelzijn en de natuur. Voor het bespreekbaar maken van deze thematiek is nog een lange weg te gaan. Daarvoor is een eerste stap: agendering. Het vraagt om bewustwording, samenwerking en draagvlak voor het belang van dit beleidsthema. Daarom is eerst maatschappelijk en politiek debat nodig.

In deze bijdrage hebben we kort uiteengezet waarom het nuttig is om binnen de gezondheidszorg een discussie op gang te brengen over de verhouding van gezondheidsbelangen van mensen tot de belangen van andere soorten en de leefomgeving. We hebben hiermee alvast een vooraankondiging willen geven van het thema waarover binnenkort een signalement verschijnt, bedoeld om de beoogde discussie op gang te brengen. Dit signalement, in de vorm van een essaybundel, is een uitgave van het Centrum voor Ethiek en Gezondheid (CEG) en is tot stand gekomen

door de samenwerking van drie adviesraden, de Raad voor Dierenangelegenheden (RDA), de Raad voor de Leefomgeving en Infrastructuur (RLI) en de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (RVZ). Voor nadere berichtgeving over de verschijningsdatum verwijzen we naar www.ceg.nl.

Literatuur

- Huynen, M.M.T.E., de Hollander, A.E.M., Martens, P., Mackenbach, J.P. (2008) *Mondiale milieuveranderingen en volksgezondheid*. Bilthoven: RIVM.
- Jenkins M. (2003) Prospects for biodiversity. *Science*, 302, pp. 1175-7.
- Jongsma, K. (2010) *Public health at the expense of other species? Afstudeerscriptie VU/CEG*
- Knegtering, E. (2009) *The featheries and the furries : species characteristics and tendencies in public species conservation*. Tienkamp: Groningen.
- Mackenbach, J.P. (2006) Global environmental change and human health: a research agenda. *J Epidemiol Community Health*, 61, pp. 92-94.
- Mackenbach, J.P. (2007) Public health ethics in times of global environmental change: time to look beyond human interests. *Scandinavian Journal of Public Health*, 35, pp. 1-3.

Karin Jongsma Msc en dr Alies Struijs zijn beiden werkzaam bij het Centrum voor Ethiek en Gezondheid (CEG) en de Raad voor de Volksgezondheid en Zorg (RVZ).

Thema: Duurzaamheid

Observaties over duurzaamheid

Column

Monique Janssens

1. Duurzaamheid in zichzelf heeft, letterlijk opgevat, geen morele waarde. Het betekent alleen dat iets langdurig blijft bestaan of kan blijven bestaan. Ethisch gezien zou alleen het goede langdurig moeten blijven bestaan. Het slechte kan maar beter vergankelijk zijn. Niemand streeft voor zover ik weet naar een duurzaam dodelijk griepvirus of duurzaamheid van natuurrampen. Dat vinden we namelijk geen goede zaken. En dan bedoelen we: niet goed voor mensen. Op de duurzaamheid van de aarde zouden dodelijke griepvirussen en natuurrampen overigens best een goede invloed kunnen hebben. Dus we interpreteren duurzaamheid in de praktijk als: goed voor het voortbestaan van de mens op aarde. Tikje antropocentrisch wel.
2. De dubbelzinnigheid van de term draagt een gevaar in zich. Je kunt een product gemakkelijk duurzaam noemen als het lang goed blijft, maar toch heel vervuilend is, bijvoorbeeld bepaalde verfsoorten. Dan is het duurzaam, maar niet bevorderlijk voor de duurzaamheid van de aarde, enkel voor de duurzaamheid van jouw tuinhekje op aarde. Begripsverwarring ligt dus op de loer. Het zou daarom goed zijn altijd te benoemen over de duurzaamheid van wat we het hebben.
3. Duurzaamheid wordt vaak gekoppeld aan triple P: People, Planet, Profit. Een bedrijf moet kunnen bestaan, maar ook sociaal zijn en rekening houden met het milieu. Langzamerhand begint het meer mensen op te vallen dat de dieren daarbij simpelweg vergeten zijn. Prof. Erno Masurel, hoogleraar duurzaam ondernemen aan de Vrije Universiteit, stelde eens voor om de P van Pets als vierde P toe te voegen, maar helaas heb je daarmee maar een kleine diergroep te pakken. Kortom: triple P heeft zijn beste tijd gehad.
4. In de richtlijn ISO 26000 voor Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen hebben dieren hier en daar een klein plekje gekregen. Dieren in het wild worden genoemd als het over het milieu gaat, en hier

en daar heeft men het zelfs voorzichtig over dierenwelzijn als factor bij ethisch handelen en verantwoord produceren.

5. Toch lees je het steeds vaker: of het nu past in de gangbare definities of niet, veel mensen vinden dat duurzaamheid ook betekent dat je rekening houdt met het welzijn van dieren. De redenering is dan bijvoorbeeld dat de veehouderij alleen maar kan voortbestaan als ze stapsgewijs tegemoetkomt aan de dierenwelzijnseisen die de maatschappij (lees: consument) stelt. Zo blijkt duurzaamheid een ruim en nog op te rekken begrip. Gelukkig maar voor de dieren.

Monique Janssens, communicatieadviseur voor ethische en maatschappelijke onderwerpen, JT&P Communicatie

Uit de Vereniging

Winnaars van de NVBe-prijs 2012

De Nederlandse Vereniging voor Bio-ethiek NVBe stimuleert de beoefening van bio-ethiek op verschillende manieren. Ze organiseert jaarlijks een symposium over actuele thema's en bijeenkomsten voor ethiekdocenten in gezondheidsopleidingen. Ook geeft ze al jaren de Nieuwsbrief uit – die trouwens met ingang van dit maartnummer van 2012 Podium voor Bio-ethiek heet. Daarnaast kijkt de NVBe uit naar interessante activiteiten in het land die een stimulans betekenen voor de bio-ethiek.

Een keer in de drie jaar reikt de NVBe haar NVBe-prijs uit. Tot nu toe ging die naar Nederlandse auteurs voor publicaties op het aandachtsgebied van de bio-ethiek. Dit jaar nodigde het bestuur uit tot inzendingen buiten de geschreven media. Het mocht bijvoorbeeld gaan om film, theater, een website, tentoonstelling, een onderwijsprogramma of een project voor moreel beraad. Alle niet-schriftelijke uitingsvormen waren welkom, als het onderwerp maar binnen het aandachtsgebied van de Vereniging, dat wil zeggen gezondheidsethiek, dierethiek en natuurethiek, lag.

De jury bestond uit drs. Menno de Bree (UMCG) (vz), dr. Bert Molewijk (VUmc) en dr. Lieke van der Scheer (UT). Zij hebben de inzendingen zorgvuldig en met veel plezier bestudeerd. Het niveau van alle inzendingen was hoog. De jury heeft unaniem besloten om de prijs deze keer aan twee inzendingen toe te kennen:

- **Ethiek in de Zorgsector, ingediend door Carla Bal en**
- **Waardenweb, ingediend door Myra van Zwieten**

Bij het beoordelen heeft de jury de volgende criteria gebruikt:

Stimulering van bio-ethiek

1. Aandacht vragen voor bio-ethische issues
2. Presentatie van discussies in de bio-ethiek
3. Erkenning van de waarde van open discussies in de bio-ethiek in Nederland
4. Stimuleren van contacten tussen vertegenwoordigers van verschillende vakgebieden, instellingen en organisaties

Verhogen van de kwaliteit van ethische discussies

1. Verbreden van discussies (door bv onder aandacht brengen van nieuwe of onderbelichte thema's)
2. Verdiepen van discussie (door inhoudelijke inbreng)
3. Bijdragen aan het verhogen van de ethisch-inhoudelijke en/of ethisch-communicatieve kwaliteit van gesprekspartners

Opzet en uitwerking project

1. Achtergrond en doelstelling (duidelijke formulering van het *waarom* en *waartoe*)
2. Originaliteit van het concept (originaliteit van de opzet van het *hoe*)
3. Vormgeving van het idee (de manier waarop dit *hoe* nu is vormgegeven)

Het juryrapport.

Postacademische beroepsopleiding Ethiek in de Zorgsector

De postacademische beroepsopleiding Ethiek in de Zorgsector bestaat inmiddels al 19 jaar en is uitgegroeid tot een instituut in Nederland. Door het succes van de opleiding door de jaren heen is er vrijwel geen grote zorginstelling te vinden waar geen oud-student werkzaam is.

Ethiek in de Zorgsector is bedoeld voor werkers in de gezondheidszorg en biedt een parttime onderwijsprogramma van een jaar. De opleiding is opgebouwd rond een drietal thema's: Ethische vragen rond het begin en einde van het leven, Zorg en kwaliteit van leven bij chronische aandoeningen, en Ethische problemen in beleid en management van zorg. Het doel van de opleiding is niet alleen om deelnemers een state of the art theoretisch overzicht te bieden van de verschillende thema's; deelnemers worden ook geacht om (zelf)reflectieve competenties te ontwikkelen en moeten na afloop in staat zijn om 'ethiek' binnen hun beroepspraktijk vorm te geven.

De opleiding is volgens een steeds terugkerende systematiek ingedeeld. Elk thema wordt steeds tijdens zes bijeenkomsten van verschillende kanten belicht; deelnemers sluiten elke thema-module af met een individueel gesprek met de twee hoofddocenten van de module. Deelnemers krijgen voorbereidende leeropdrachten, moeten literatuur bestuderen en maken na elke bijeenkomst een verwerkingsopdracht. Tijdens de bijeenkomsten zelf worden verschillende didactische

werkvormen gebruikt. Er wordt gewerkt met kerndocenten die (inter)nationaal bekend staan vanwege hun expertise ter zake. Daarnaast zijn er veel gastdocenten. Het is dan ook onvermijdelijk dat deelnemers geconfronteerd worden met een pluriformiteit in ethisch denken. Ook dit is een doelstelling van de opleiding.

Hoewel de opzet op het eerste gezicht misschien traditioneel oogt, wordt hier een modern, eigentijds didactisch concept in praktijk gebracht: “Activerend leren”. Onderzoek heeft uitgewezen activerend leren de grootste leeropbrengst heeft. Bovendien wordt daadwerkelijk gebruik gemaakt en verder gebouwd op de professionaliteit die deelnemers al hebben.

Oud-deelnemers worden opgenomen in een alumni-netwerk. Tweejaarlijks wordt er een symposium georganiseerd.

Het oordeel

‘Ethiek in de Zorgsector’ is een zeer goed doordacht en uitstekend vormgegeven onderwijsprogramma. Enerzijds scoort het programma sterk op het stimuleren van bio-ethiek in Nederland: het programma biedt een uitstekende inleiding in de belangrijkste ethische vragen waarmee zorgprofessionals worden geconfronteerd.

Daarnaast worden deelnemers uitgedaagd hun eigen visie te vormen en leren morele vraagstukken binnen hun beroepspraktijk te bespreken. Dat zij dit ook daadwerkelijk doen en kunnen wordt door de verschillende toetsmomenten in de opleiding meer dan voldoende gewaarborgd.

De jury heeft ook waardering voor het feit dat de opleiding zelfkritisch is gebleven, en door de jaren heen niet stil is blijven staan. Het programma van de opleiding in 2012 had inhoudelijk moeilijk actueler kunnen zijn. <http://www.umcn.nl/Onderwijs/opleidingsaanbod/Pages/Ethiekindezorgsector.aspx>

Waardenweb

‘Waardenweb’ is een website die bedoeld is voor ethisch reflectieonderwijs in geneeskunde-opleidingen, geschikt voor studenten, co-assistenten en artsen in opleiding. Ook kan de website voor bij- en nascholing worden gebruikt en hij is ook geschikt voor andere professionals in de zorg. Kortom, zorgverleners kunnen er gebruik van maken.

Doel van de website is zorgverleners te laten nadenken over hun eigen positie in verschillende zeer relevante thema’s, die met name in direct patiënten-

contact een rol spelen. Voorbeelden zijn: hoop, preventie, vergankelijkheid, tijdsdruk, gedrevenheid en pijn en lijden. Het idee achter de website is dat artsen om met patiënten over ethische kwesties te kunnen praten allereerst hun eigen morele standpunt dienen te kennen. Bij Waardenweb staat beeld centraal. Daarmee biedt de website ruimte aan vormen van reflectie die verder gaan dan woorden alleen.

Elk thema wordt ingeleid met een aantal opdrachten, die zorgverleners in een elektronisch portfolio kunnen opslaan. Het maken van de opdrachten vereist geen voorwerk (zoals het lezen van literatuur) of voorkennis van ethische theorie. Deze opdrachten kennen geen goede of foute antwoorden, maar helpen zorgverleners hun eigen standpunten te bepalen.

Vervolgens kunnen de uitwerkingen desgewenst in een (kleine) groepssetting worden nabesproken. Zorgverleners dienen daartoe hun uitwerkingen mee te nemen. Voor elke themabespreking is een uitgebreide docenthandleiding beschikbaar. Ook hier geldt dat voor de kant van de docenten geen (ethische) voorkennis vereist is – dankzij de expertise van de docenten die de website mee hielpen ontwikkelen, zit de benodigde ethische expertise al verwerkt in de opdrachten zelf.

Het oordeel

Waardenweb scoort met name zeer hoog op het onderdeel ‘opzet en uitwerking van het project’. De site doet precies wat-ie moet doen – niet meer, niet minder. Juist het weglaten van allerlei extra’s (zoals links, literatuur et cetera) maakt het project als geheel erg sterk. Verder is de vormgeving van waardenweb bijzonder origineel. Het gaat dan zowel om de opzet en vormgeving van de opdrachten als op het design van de site als geheel. De grafische vormgeving is prachtig; tegelijkertijd is de interface zeer toegankelijk en vriendelijk in gebruik. Een extra compliment daarom aan Justin Valentin, de vormgever van de website.

Waardenweb is geen boek-op-een-website geworden; op dit moment is het waarschijnlijk wereldwijd de standaard voor ethiekonderwijs op het web.

De kwaliteit van de opdrachten is hoog. Dat geldt ook voor de docenthandleiding. De opdrachten zijn gemaakt door een brede groep ethici. Dat waardenweb gratis beschikbaar is gesteld, vindt de jury een zeer sympathiek gebaar. www.waardenweb.nl

Tussen genetische alwetendheid en een open toekomst

Promovendi-column

Gabrielle M. Christenhusz

We zijn getuige van een grote paradigmaverschuiving in de genetica. Tot nog toe kunnen genetici in het algemeen slechts specifieke, gerichte tests uitvoeren. In de nabije toekomst kan een geneticus, in plaats van naar een beperkt aantal genen te gaan kijken, eventueel het hele genoom screenen. Dit soort van genetische testen zijn nu al waardevolle instrumenten in het onderzoek om de genen die aan de basis liggen van gekende genetische aandoeningen te identificeren. Er valt te verwachten dat ze ook in de klinische context hun waarde zullen bewijzen. Bij gevolg zal er veel meer en veel ambiguer informatie beschikbaar komen in vergelijking met oudere genetische methodes.

In mijn promotieonderzoek houd ik mij vooral bezig met de kwestie van onverwachte, ongezochte of toevallige bevindingen die aan het licht komen tijdens de nieuwe genetische testen bij minderjarigen met een genetische aandoening. Ik concentreer me hierbij op twee onderzoeksvragen. (1) Wat zijn de ethische implicaties van deze nieuwe praktijken, zowel in klinische als onderzoek genetica? (2) Welke richting moeten we volgen om op een goede manier met deze ethische implicaties om te gaan? Ik zoek naar een antwoord in drie fasen. De eerste fase van de review van hedendaagse ethische en wetenschappelijke literatuur hangt samen met een tweede fase van empirisch onderzoek. Aan de hand van interviews, vragenlijsten en focusgroep gesprekken worden de ervaringen, meningen en waarden van patiënten, artsen en leken

onderzocht. Vervolgens komt er een derde fase die de resultaten van de twee eerdere fasen integreert in theoretische en normatief ethische beschouwingen.

Een voorbeeld zou helpen om enkele ethische kwesties kort voor te stellen. Ellen, het dochtertje van Simon en Katleen, heeft een aangeboren hartafwijking. Tijdens het klinische onderzoek, ontdekt de geneticus dat Ellen ook het gen voor de ziekte van Huntington heeft. Deze ongeneeslijke hersenaandoening verschijnt rond de leeftijd van veertig. Er is geen voorbereiding of voorkoming mogelijk en de kennis dat de ziekte onvermijdelijk zal verschijnen, zou risico's kunnen veroorzaken in de vorm van discriminatie en verzekeringsnadelen. Als de geneticus nu zwijgt, en Ellen als ze meerderjarig wordt zelf kiest om de informatie te horen, is haar autonomie nu als kind en later als volwassene gerespecteerd. Maar Simon en Katleen hebben nog een kindwens. De vraag is of ze deze informatie moeten weten, aangezien ze het gen aan toekomstige kinderen kunnen doorgeven. Mijn promotieonderzoek richt zich op dergelijke ethische kwesties en hoe we er best mee omgaan.

Promovenda: Gabrielle M. Christenhusz

Promotor: Prof dr. Kris Dierickx

Co-promotor: Prof dr. Koen Devriendt

Algemeen

Zicht op CEG-signalelementen

Wensen en grenzen in de geneeskunde

Een *total body scan*, bètablokkers om de examenangst te onderdrukken, keizersnede op verzoek of een ooglidcorrectie. De wensgeneeskunde lijkt toe te nemen, het medische terrein is de laatste jaren aan het oprekken. Tijd om dit onderwerp onder de loep te nemen. Het CEG en de afdeling medische ethiek en filosofie van het ErasmusMC organiseerden op 1 februari een symposium. Met ethische vragen als: moeten er grenzen worden gesteld aan wensgeneeskunde? Is hier eigenlijk nog wel sprake van geneeskunde? Wordt de arts van hulpverlener ook een verkoper? Wat is de rol van de overheid? Heeft het zin om in Nederland een MRI-scan op verzoek te verbieden als het over de grens wel kan? En wie betaalt al die niet-noodzakelijke zorg? Hieronder een korte impressie van het symposium.

Paternalistisch

De beroepsethiek verschuift, de arts-patiënt verhouding ook. Die relatie gaat steeds meer van *'doctor knows best'* in de richting van *'u vraagt, wij draaien'*. De klant is steeds meer koning, ook bij plastisch chirurg Martin Janssen. "Mensen die in mijn privékliniek komen, willen 'normaal' zijn. Als iemand een buikwand- of schaamlipcorrectie wil omdat hij of zij er last van heeft, dan doe ik het. Ik mag daarover niet beslissen, dat zou paternalistisch zijn." Toch opereert hij niet klakkeloos, maar bekijkt per geval of opereren zin heeft. En dat zou bij *alle* operaties moeten gebeuren, ook in de reguliere ziekenhuiszorg. "Een operatie is niet altijd de oplossing", zegt Jacques van der Meulen, een plastisch chirurg die zowel in een ziekenhuis als een privékliniek werkt.

Bescherming door de overheid

Preventieve diagnostiek is alom aanwezig. Van medische checks op het werk tot thuis testen die op internet verkrijgbaar zijn. De overheid moet in dit woud van aanbieders zorgen voor objectieve informatie. Dat is een conclusie uit een adviesrapport over screening dat de Gezondheidsraad in 2008 uitbracht. De voorzitter van de onderzoekscmissie Harry Büller hamert op de bescherming van de overheid. "Je kunt het niet overlaten aan de markt en de consument. Er zijn veel malafide aanbieders van medi-

sche testen, daar moet je als overheid informatie over geven." De Raad voor de Volksgezondheid en Zorg daarentegen vindt dat de bescherming goed geregeld is, misschien zelfs een beetje te veel. Henk Bosma haalt het advies dat de RVZ in diezelfde tijd gaf aan: "De rol van de overheid zou bescheiden moeten zijn. Burgers hebben het recht om zich te laten screenen en te weten welke risico's op aandoeningen zij hebben. Net zo goed als ze recht hebben om dat niet te weten."

Slimme pillen als norm

'Smart pills' kunnen een uitkomst zijn voor sporters die een prestatie moeten leveren of studenten die voor een examen zitten. De discussie over het gebruik van psychofarmaca om de concentratie of het geheugen te verbeteren, speelt nu nog nauwelijks in Nederland. Maar dat kan veranderen.

Psychiater Gerrit Glas waarschuwt voor een impliciete normering die uitgaat van het technisch mogelijke. "Als je ziet dat een collega beter presteert door deze middelen, wordt het dan niet normaal dat je het doet?" Frans Brom van het Rathenau Instituut vindt dat te sterk gesteld. "Lang niet iedereen wil daarin meegaan. Vergelijk het met de dwang om bereikbaar te zijn op je mobiele telefoon. Er zijn ook mensen die hem uitzetten, of er helemaal geen hebben."

Paneldiscussie

Moet de behandeling van complicaties van wensgeneeskunde, zoals het verwijderen van PIP-borstimplantaten, door de zorgverzekering worden betaald? Tot nu toe maakten zorgverzekeraars geen onderscheid naar oorzaak, zegt Bert Boer, lid Raad van Bestuur van het College voor Zorgverzekeringen. "Iemand is ziek en moet behandeld worden." Maar dat gaat in de toekomst misschien anders. Er is een verschuiving in solidariteit gaande, mensen zijn steeds minder bereid mee te betalen aan de gevolgen van risicovol gedrag van anderen. Wie door roken of overmatig eten ziek wordt, moet straks de behandeling wellicht zelf betalen. Maar kun je wel zeggen dat iemand vrijwillig heeft gekozen voor een bepaald gedrag? Wat bijvoorbeeld te doen met vrouwen die hun eicellen willen laten invriezen? "Nu praten we nog vanuit een luxe positie, straks als de middelen schaars zijn, krijg je een heel ander antwoord op deze vraag."

Een uitgebreid verslag van de bijeenkomst is te vinden op de website van het CEG: www.ceg.nl

Verslag: Leonie van den Schoor,
www.stukproducties.nl

Algemeen

Berichten van het Rathenau Instituut

Het Rathenau Instituut in Den Haag stimuleert de publieke en politieke meningsvorming over wetenschap en technologie. Daartoe doet het instituut onderzoek naar de organisatie en ontwikkeling van het wetenschapsysteem, publiceert het over maatschappelijke effecten van nieuwe technologieën, en organiseert het debatten over vraagstukken en dilemma's op het gebied van wetenschap en technologie. Op deze plek komen lopende thema's en projecten aan de orde en een vooruitblik op zaken die in de pijplijn zitten.

Klimaatengineering

Kunnen we de opwarming van de aarde beperken door wolken wit te wassen of algen CO₂ te laten vastleggen, door de oceanen te bemesten met ijzer? Kunnen we CO₂ uit de lucht filteren door middel van kunstbomen en ondergronds opslaan? Of moeten stofdeeltjes als sulfaat in de lucht worden gebracht om zo een vulkaanuitbarsting na te bootsen en klimaatverandering tegen te gaan? Bovengenoemde technologieën vallen onder de noemer klimaat- of geo-engineering: het bewust grootschalig, technologisch ingrijpen in ons klimaatstelsel met als doel klimaatverandering te beperken. De noodzaak van dit doel lijkt duidelijk. Klimaatwetenschappers voorspellen een temperatuurstijging van 1,5 tot 4,5 °C of zelfs 6°C eind deze eeuw. De klimaatonderhandelingen leiden vooralsnog niet tot de noodzakelijke emissiereducties. Maar klimaatengineering is niet onomstreden. Inherent aan de complexe interacties binnen het klimaatstelsel, zullen de gevolgen van ingrijpen hierin nooit volledig vooraf voorspeld kunnen worden. Ingrijpen kan leiden tot grote ecologische effecten, zoals het nog droger worden van al droge (landbouw) gebieden of het stilvallen van de Aziatische Golfstroom.

De discussie over geo-engineering is momenteel vooral een wetenschappelijke aangelegenheid, maar is zich in internationaal verband in snel tempo aan het uitbreiden naar de maatschappelijke en politieke arena. Tal van vragen spelen hierbij een rol. Hoe kunnen de grotendeels onbekende risico's van klimaatengineering worden afgewogen tegen de risico's van

klimaatverandering? Wanneer kan worden besloten geo-engineering toe te passen, preventief of slechts bij dreiging van een klimaatcatastrofe? En wie bepaalt dit? Moet de besluitvorming op internationaal politiek niveau bij consensus plaatsvinden of moet een rijke filantroop klimaatengineering kunnen toepassen?

Het Rathenau Instituut is een project gestart over klimaatengineering, waarin de belangrijkste issues voor het maatschappelijk en politiek debat worden geïdentificeerd en maatschappelijke stakeholders met elkaar verbonden. Contactpersoon is Monique Riphagen.

Energie

De uitdagingen voor de Nederlandse energievoorziening groeien. Anders dan veel mensen denken, gebruiken we steeds meer fossiele brandstoffen. Ondertussen wordt de winning van aardgas en olie moeilijker en daardoor duurder en vuiler. Het energie-efficiëntiebeleid zorgt er niet voor dat onze nationale energieconsumptie daalt. Sterker nog: een lagere energierekening door efficiëntere apparaten laat ons grotere televisies en huizen kopen, of een extra vliegtuigreis maken. En hernieuwbare energie, gewonnen uit biomassa, zon en wind, blijkt niet oneindig beschikbaar. Ook deze energievormen zullen in de toekomst kampen met schaarste, milieuproblemen en duurzaamheidsvragen. Alle energiebronnen die helpen om een dreigende energiecrisis af te wenden, blijken maatschappelijk controversieel, zo concludeerde het Rathenau Instituut onlangs op basis van een langlopende studie. Niet alleen kernenergie, kolencentrales of schaliegaswinning liggen gevoelig. Ook CO₂-opslag onder de grond, biobrandstoffen en talloze windenergieprojecten op land stuiten op stevig verzet van burgers, lagere overheden of milieuorganisaties. De protesten, discussies en procedures leiden steeds tot een 'vlucht vooruit' naar andere of nieuwere technologische oplossingen. Het gevolg is maatschappelijke onhelderheid over het energie vraagstuk, politieke besluiteloosheid en onzekerheid voor bedrijven en lagere overheden.

Beleidsmakers moeten nu al maatregelen nemen om maatschappelijk verzet in de toekomst te voorkomen. Voorwaarden daarbij zijn een helder energiebeleid en een transparante energiemarkt. Duidelijk moet worden hoe duurzaam en sociaal de Neder-

landse energievoorziening werkelijk is. Wat geven we eigenlijk uit aan energie? Wat verdienen we eraan? Want dat is nu onduidelijk.

Contactpersoon voor het project over energie is Jurgen Ganzevles.

Grondstoffenhonger

De prijzen van grondstoffen zoals graan, aardolie en zeldzame aardmetalen schommelen de laatste tijd sterk. De financiële crisis, de groeiende vraag naar grondstoffen in opkomende markten, speculatie en het einde van de voorraden worden als oorzaak aangevoerd. Fosfaat zou bijvoorbeeld deze eeuw al op kunnen zijn. Fosfaat is onmisbaar in kunstmest. Zonder fosfaat kunnen levende wezens zich überhaupt niet goed ontwikkelen. Indium, het zeldzame aardmetaal dat de populaire aanraakschermen van de iPhone en de iPad mogelijk maakt, is volgens schattingen nog 10 jaar beschikbaar. Indium vervult ook een belangrijke functie in zonnecellen en ledlampen.

In de context van grondstoffen is duurzaamheid niet langer een keuze, maar pure noodzaak. Veel bedrijven omarmden duurzaamheid al als instrument om toevoer van grondstoffen te verzekeren. Zo wil Unilever in 2015 alleen nog maar duurzaam geproduceerde grondstoffen gebruiken. Dat is deels een gebaar naar de kritische Westerse consument, maar het is ook een voorwaarde voor een vitaal bedrijf. Unilever zag de kwaliteit van grondstoffen als cacao teruglopen. Door te investeren in sociale omstandigheden van de boeren, hen te onderwijzen over nieuwe landbouwmethodes en hen een betere prijs te bieden, verzekert Unilever zich van een stabielere en kwalitatief betere grondstoffenstroom. Deze strategie wordt ondersteund door de Nederlandse overheid.

In eigen land gaat het milieu gebukt onder een teveel aan fosfaat. Dit verstoort eco-systemen en vervuult het grondwater. Door fosfaat te recyclen wordt zowel het dreigend mondiale tekort als de lokale milieuverstoring bestreden.

Ook als het gaat om niet-eetbare grondstoffen als metalen, zeldzame aarden (bijvoorbeeld Indium) en kolen heeft duurzaamheid toegevoegde waarde. Mijnbouw is in de regel een vreselijk onduurzame praktijk. Mijnwerkers worden uitgebuit, er komen veel giftige stoffen vrij, het landschap wordt verwoest. Door duurzame standaarden op te stellen en deze te monitoren kan mijnbouw verduurzaamd worden.

Europese bedrijven worden steeds vaker afgerekend op de herkomst van hun grondstoffen. Zij zullen dus ook hun leveranciers onder druk zetten om hun grondstoffen duurzaam te produceren. Sterker nog, ze zullen hun leveranciers helpen om duurzaam te produceren. Dit kan Europese bedrijven uiteindelijk aantrekkelijker maken als handelspartner dan Chinese bedrijven, die het met duurzaamheid tot nog toe niet zo nauw nemen. Een ander scenario is dat Europese bedrijven en overheden in hun angst grondstoffen te verliezen duurzaamheid overboord zetten en dat wat nog beschikbaar is naar zich toetrekken. Ook voor dit scenario zijn aanwijzingen te vinden, bijvoorbeeld in de toename van zgn. *landgrabbing* waaraan ook Europese bedrijven zich schuldig maken.

Het Rathenau Instituut onderzoekt in het project grondstoffenhonger de Nederlandse en Europese beleidsinstrumenten op het gebied van grondstoffen en de verschillende dilemma's die daarbij spelen. Begin mei wordt het eerste rapport verwacht. Contactpersoon voor dit project is Lotte Asveld.

En verder

In februari sloten we ons jubileumjaar af in stijl met een evidence based diner in de Haagse Ridderzaal. Nu kijken we uit naar de resultaten van enkele grote projecten die eraan komen: een bundel over robotica in het voorjaar, en al deze maand de publicatie van 'Voorgeprogrammeerd', waarin ons online klikgedrag onder de loep wordt genomen en de vraag in hoeverre software (zoals de stemwijzer of een online datingsite) eigenlijk keuzes voor ons maakt.